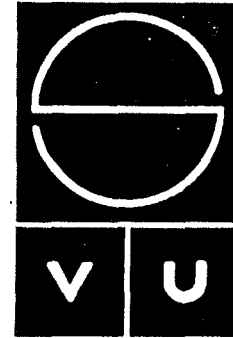

P R O M Ě N Y

Čtvrtletník Československé společnosti pro vědy a umění

Řídí: Karel Hrubý, Thiersteinerrain 90, CH-4059, Basel, Switzerland, s redakční radou: Lubomír Ďurovič (Švédsko), Jaroslav Krejčí (Anglie), Jan Milíč Lochman (Švýcarsko), Zdena Škvorecká-Salivarová (Kanada), Jozef Špetko — redaktor slovenských Premen (Německo), Jan Vladislav (Francie), René Wellek (Spojené státy).

Výkonná redaktorka: Zdenka Brodská, 33731 Kirby Avenue, Farmington Hills, Michigan 48024

Administrátor: R. Bunža, 75-70 199th Street, Flushing, N.Y. 11366

PROMĚNY (ISSN: 0033 1058)

Publisher: Czechoslovak Society of Arts and Sciences, Inc.

Printed at Lancaster University, England.

1990

Evropské koncepty:
Lobkowicz
Vatuzka
Krofta

Ztráta Evropy!

My v Evropě - Evropa v nás

Karel Hrubý, Basilej

Geograficky, historicky - a v důsledku toho i politicky, hospodářsky a kulturně jsme spjati s Evropou. Její osud má vliv i na osudy naše. Její vzněty i její krize se nás dotýkají, některé způsobem rozhodným a do našeho života osudově zasahujícím, jiné jen okrajově. Ale také osudy naše, naše podněty i naše krize působí na Evropu a nutí ji s nimi se vyrovnávat. Někdy neodkladně, jindy jen efemérně, okrajově.

Evropa svým vývojem, ale především složitou sítí své kultury spoluvytvářela naši duši - duši národů i duši jednotlivců. Určovala dominanty našeho hodnocení, vázala naši pozornost, naši angažovanou spoličast na jevy, které se evropskému duchu a zkušenosti jevíly jako důležité, základní. A odváděla od těch, které ze své identity odepsala.

Půldruhého tisíciletí se náš vývoj prolíná s vývojem Evropy. Přijímali jsme - a také aktivně ovlivňovali - tuto Evropu v různých údobích jejích dějin nesterjně. Nebyla nikdy zcela jednotná, sváčil se v ní lecjaký princip, který nebyl s to uchvátit ji celou, od protikladů neslučitelných až po nuance časem zanedbatelné jako byly spory náboženské, zápasy rodové apod. Dva procesy byly přitom pro bytostné určení evropského duchového společenství rozhodující: recepce a vývoj křesťanství, jehož jednu fázi jsme si na čas troufli i aktivně spoliurčovat husitstvím a bratrstvím - a racionalizace myšlení vyšlá z antiky, renesance, nominalismu a osvícenství.

V posledním půltisíciletí se hranice tohoto ducha posouvaly (často spolu s imperiálními výboji) přes okraje starého kontinentu na druhou stranu Atlantiku; ale i do Afriky, do Austrálie, do některých oblastí Asie. Evropa vysílala (často se značnými "poruchami") své poselství, svůj způsob myšlení, své modely ... ale také se rozšířil její příjem, byla nucena reagovat na poselství a modely jiných kultur, jiného světa, jehož radius se evropského světa začal dotýkat.

Po druhé světové válce se pozice Evropy ve světě radikálně změnila. Z dominantního postavení politického, hospodářského i kulturního se dostala do závislosti na dvou mocenských obrech. Její kontinent se politicky - a posléze i hospodářsky rozdělil. Spolu s tím šlo i rozdělení ideologické se všemi důsledky, jež se odrážejí v kultuře i psychologii společnosti na té či oné straně hranice. Naše národy se tímto dělením dostaly do oblastí, kde je drží jen hrubá politická a policejní síla; kulturní sepětí s druhou částí Evropy, sepětí hodnotové a metodické, je výrazně nejsilnější diferencí k politicky přikázanému místu ve východoevropském bloku. Z Evropy aktivně zasahující do způsobu života a osudů celých oblastí světa - se stal kultivovaný, ale stále bezmocnější kontinent, který si sice ještě udržuje ve světě nezanedbatelný vliv a jehož technika a

Kulicera?!

hospodářství pořád ještě má pro svět rozhodující funkci; jeho kultura však přestává vyzařovat tu přesvědčivou sílu, která by stačila integrovat lidstvo hodnotovým poselstvím tak, jak ho integruje evropská technika; je dokonce problematické, zda tato kultura je schopna integrovat duchovně Evropu samu.

Jaký úděl čeká Evropu v měnící se struktuře světa - a jaký úděl čeká nás v tomto politicky, hospodářsky a ideologicky rozděleném kontinentě?

III. evropská konference SVU, která se sešla v posledním srpnovém týdnu 1983 ve švýcarském Bernu, si tyto otázky položila jako rámec ke svým úvahám o stavu a výhledech naší kultury a společnosti na sklonku 20. století. Patnáct let poté, co naše země byly obsazeny cizími vojsky, demonstrovala tato konference svým pohledem do budoucnosti nepotlačitelnost (ducha) naší kultury, který je zakořeněn v hlubších vrstvách, než jsou časově omezené ideologie, provázející politické násilí. Kultura je živá, pokud je živé vědomí odpovědnosti za ni - a to se právě v důsledku tragických událostí posledních desetiletí značně prohloubilo.

Po dvou dřívějších konferencích, které se věnovaly kritickému ohledání kořenů a tradic, z nichž vyrostla podstatná část našeho dnešního vědomí ("O smyslu českých a slovenských dějin" - viz Proměny 2-1977; "Masarykův humanitní odkaz" - Proměny 4-1980), zamýšleli se účastníci III. evropské konference tentokrát spíše nad tím, jaké je dnešní postavení naší kultury a společnosti v evropském světě, a jaké vyhlídky sa nabízejí do možných scénářů budoucnosti. Byl to první krok k tomu, aby se náš "interní" dialog dostal z etnocentrického uzavření k otevřenějším horizontům evropským a světovým. Krok zatím nepatrný, nicméně významný. Neboť i dnes platí známá deviza Masarykova - a platí dnes ještě víc než na přelomu minulého století - že naše otázka musí být otázkou světovou, jinak hrozí nebezpečí, že nebude pro svět otázkou vůbec.

To od nás vyžaduje - a na poli kultury zejména - abychom se pokusili o postižení a vědomé projektování našeho údělu v širších souvislostech.

Úděl není možná šťastné slovo - zní to trochu pasivně: to, co nám bylo okolnostmi uděleno. Okolnosti našeho vývoje a našeho dnešního bytí nejsou jistě bez významu. Už naše poloha v Evropě, tisícileté sousedství s národy, s jejichž kulturním i politickým tlakem (zejména německým a maďarským) jsme se museli vyrovnávat; hospodářské a politické začlenění našich zemí do střední Evropy, která po staletí byla integrována habsburskou monarchií s její inklinací k jihu a východu Evropy; okolnost, že jsme spolu se západní Evropou prošli obdobím reformace, renesance, racionalismu a s národy na východ od Rýna i obdobím romantického nacionalismu - to všechno jistě působilo silně na naši kulturu, dávalo jí to jisté zaměření, afinitu, bylo jí to - a je to dosud - ú d ě l e m.

Ale v těchto okolnostech žil tvořivý lid, který odpovídal také aktivně na výzvu tohoto údělu. A nejednou sám stavěl Evropu před novou výzvou: např. politickou, když Praha se stávala centrem lucemburského imperia, anebo nábožensko-církevní, když odtud vystřelovaly první parprsky reformace husitské a bratrské. Anebo vytvářel nové skutečnosti kulturní: to např. když obrození 19. století zastavilo proces germanizace a maďarizace české a slovenské společnosti, která pak přišla s vlastním vkladem do kulturní pokladnice Evropy. Atp.

Mluvíme-li tedy o údělu, máme na mysli to vzájemné působení okolností a subjektu - v našem případě kultury české a slovenské, která žije v neustálé interakci s okolní Evropou. Ne tedy jen zákonitost reality, která nás obklopuje a na nás působí, ale i neustálé překračování této reality a vytváření reality nové. Úděl nejen jako osud, ale také jako imperativ ideje a činu.

Zázemí této ideje a činu je třeba hledat jak v struktuře společnosti a jejich institucí, tak především v kultuře. Kultura orientuje naše vnímání, hodnocení a myšlení určitým směrem, je z p ů s o b e m našeho postoje k světu, k společnosti, k historii i k budoucnosti. Je tradicí i projektem kolektivní identity projevující se v mezilidských vztazích a výchově (normativ etický), v umělecké tvorbě (normativ estetický) a myšlenkové práci (normativ pravdivosti, věda). Na rozdíl od širšího pojmu civilizace, který zahrnuje obvykle i technicko-materiální, sociálně-organizační a hospodářskou, popř. i politickou komponentu, rozumíme kulturou spíše to hodnotové vyznání manifestované tvorbou uměleckou, reflexí myšlenkovou a mravní závazností vůči společně sdíleným hodnotám. Kultura je tak - ve svém duchovním i materiálním významu - d ů š í s p o l e č n o s t i, daností, do které se rodíme, kterou výchovou a soužitím od společnosti přijímáme - a to dřívě, než jsme sami schopni posoudit její kvalitu. V tom smyslu se stává kultura obecnou predispozicí, na níž se postupně realizuje proces individualizace.

Je možné mluvit o jednotné kultuře evropské, máme-li na mysli především společný kořen antiky a křesťanství - kultuře zahrnující Západ i Východ. Je možné mluvit o dvou evropských kulturách - západní a východní - jestliže vedle těchto společných kořenů uvedeme i významný diferenciální znak, jímž je prezenze příp. absence racionalizačního procesu, vyznačeného na západě renesancí, racionalistickou filozofií a dualismem moci politické a církevní - na východě pak naopak silnějším komponentou iracionální a císařopapistickým spojením moci politické a církevní. A je možné mluvit o pluralitě kultur národních - zejména v období (trvajícím) nadvlády romantického nacionalismu, který povýšil kulturu nejen na nejvýraznější znak národa, ale připsal jí také významnou roli v politickém zápase za státní nezávislost. (Mluví se dnes také o kultuře oficiální a paralelní, ačkoli se tím ve skutečnosti jen eufemisticky

okolnosti
subjekt

živá
kultura

Neluočeká

Kultura
predispozice

investura
Baruaau!

21

osvícenst.

2

→

ky vyjadřuje fakt, že kultura je dnes v opozici vůči politické moci a její ideologii.)

Uvažujeme-li dnes o kultuře české a slovenské, o jejím stavu a výhledech, pak si klademe především tyto otázky:

Otázka identity: co je nám z kulturního bohatství evropského lidstva zvlášť cenné, blízké, co má pro nás imperativ závaznosti, jemuž se snažíme podříditi své individuální zájmy.

Otázka transcendence: čím chceme být, pod jakým zorným úhlem chceme aktivně utvářeti svou budoucnost, jakou roli v Evropě, ve světě chceme převzít či vytvořit.

Otázka potence: čeho jsme schopni, v čem je naše síla, čeho se nám nedostává.

To jsou otázky, které nás zaměstnávají.

Naše historická účast na vývoji Západu spolu s danostmi i osudy středokontinentálního regionu z nás udělaly národy středo-západoevropské; důsledky druhé světové války však určily naše politické začlenění do oblasti středo-východoevropské. Náš osud, naše budoucnost - ale také kvalita našeho lidství - se tak staly závislé na tom, jak budeme odpovídat na tlak jiného, našemu vývoji cizího hodnotového systému. Ale bylo by nebezpečné zjednodušení klást si otázku naší identity jen v dimenzi příslušnosti k Západu či k Východu. Obě komponenty evropského vývoje, jejichž hranice se dnes politicky manifestuje železnou opnou jdoucí středem kontinentu, jsou samy vystaveny vlivům, které vyvolávají strukturální změny ostatního světa. Nejen Evropa, ale i Spojené státy a sovětské imperium se musí s těmito vlivy vyrovnávat, i jejich postavení a role ve světě se pozvolna mění. Jaký důsledek to bude mít pro náš osud - jaké nebezpečí a jaké eventuelní šance jsou s tímto (možným) pohybem spojeny? Jaký bude úděl Evropy ve světě - té Evropy, v níž i potom nám bude žít?

Konference v Bernu, z jejíhož obsahu jsme vybrali články pro toto číslo, postavila i tyto otázky. Zatím jen otázky. Neboť hledat odpovědi bude vyžadovat ještě mnoho myšlenkové práce.

Dnešní česká literatura ve světě

Antonín Měšťan - universita Freiburg

V době, kdy vznikala moderní česká inteligence - to znamená v poslední čtvrtině 18. století -, byla na pořadu dne nejdůležitější otázka existence Čechů jakožto národa: uchovat a zmodernizovat český jazyk. Existence národního jazyka bez existence literatury psané v tomto jazyce nebyla však myslitelná a proto zároveň s obrozením jazyka vyvstal před našimi

předky nesnadný úkol: vytvořit novočeskou literaturu. Inteligence národa, který byl zbařen vlastního státního aparátu, armády, škol, kulturních a vědeckých institucí, se zcela správně rozhodla, že je prvořadým úkolem napsat a vydat literární díla a dát je do rukou co největšímu počtu čtenářů.

Za posledních dvě stě let Češi prožili období, kdy jednou měli vlastní nezávislý stát - jindy nikoli, jednou měli všechny stupně škol - jindy skoro žádné, někdy měli hustou síť divadel, galerií atd. - jindy nikoli. Po celou tuto dobu však měli literaturu ve vlastním jazyce a kontinuita této literatury jim nahrazovala a zčásti dosud nahrazuje kontinuitu jiných národních institucí, které jsou u jiných, "šťastnějších" národů jakoby samozřejmé.

Nejlepší představitelé ruského národa tvrdili v 19. století, že skutečnou vlastí Rusů je jejich písemnictví. Polský národ, roztržený v 19. století na tři části, žil v jednotné národní literatuře jako celek dál. Podobně se Češi snažili vytvořit si intelektuální vlast v české národní literatuře. Ve všech třech případech - a tyto příklady bychom mohli rozhojnit - se literatuře dostávala funkce nejdůležitější národní reprezentace. Tím se stalo, že tyto literatury převzaly zčásti - a někdy převážně - úkoly, které za příznivých okolností plní jiné obory lidské činnosti. Spisovatelé a básníci museli nahradit zároveň politiky, filosofy, novináře, historiky a četné jiné odborníky. Prestiž, vliv i sebevědomí spisovatelů tím neobyčejně stouply. U Čechů reprezentační funkci spisovatele doplnila funkce dramatického autora a po založení Prozatímního a později Národního divadla se ke spisovatelům připojili skladatelé národních oper. Poslední desetiletí 19. století a první desetiletí 20. století vytvořila typ národní reprezentace, do roku 1918 nahrazující reprezentační státní akty: v pražském Národním divadle byly slavnostně uváděny opery, jejichž libreta na náměty z českého života psali čeští básníci a hudbu komponovali čeští skladatelé. Návštěva takového představení se rovnala účasti na slavnostních bohoslužbách a emocionální účinek nemusel nutně vyplývat z estetického prožitku většiny diváků. Reprezentační a symbolická úloha Národního divadla neztencněně trvá v očích veřejnosti dodnes - svědčí o tom vřele přijaté rozhodnutí o rekonstrukci budov Národního divadla, kdy se občané skutečně spontánně hlásí k dobrovolné neplacené práci.

Úloha českého spisovatele, jeho literárního díla, dramatické tvorby i první české scény je jasná jak nejšířším vrstvám české společnosti, tak i všem režimům vládnoucím v českých zemích v posledních sto letech. O náplň této činnosti se vede úporný boj nejrůznějšími prostředky. Spisovatelům se lichotilo a lichotí, byli a jsou lákáni do služeb vlád tituly, udělováním úřadů a prebend, peněžními a jinými odměnami. Na druhé straně byli a jsou autoři umlčovani, jejich díla ničena, zakazována a po-

*bezpečně -
font: obry -
přít. klab!*

tlačována, byli a jsou posíláni do vyhnanství, postihováni existenčně, věznění a dokonce i popravováni. Jak vykonavatelé moci, tak i autoři a čtenáři se shodují v jednom: české písemnictví je politikum par excellence.

Toto samozřejmé zjištění ovšem neznamená, že by spisovatelé a čtenáři nechápali literaturu zároveň jako umění. Obsahová - moderněji řečeno "ideová" - složka literárního díla musí být doplněna určitou mírou estetické účinnosti, neboť jinak by veřejnost text neuznala za dílo slovesného umění. V průběhu dvou set let novočeských literárních dějin se kritéria hodnocení jednotlivých děl často měnila - a tak tomu bude jistě i v budoucnu. Přesto však každý jen trochu sečtělý Čech je dnes schopen a ochoten uvést několik českých literárních děl minulosti, která podle něho patří k vrcholům naší literatury 19. a 20. století. Do značné míry vládne v této věci shoda mezi "konzervativními" a "progresivními" čtenáři, mezi přívrženci dnešního režimu a jeho odpůrci. Máchův "Máj", "Babička" Boženy Němcové, díla Karla Čapka by zřejmě patřila mezi nesporné přínosy české literatury v očích málem všech českých čtenářů. Naproti tomu Jirásek, Hašek, Vančura, Březina, Holan, Nezval, Hrabal a četní jiní autoři by asi nezískali tak jednoznačné ocenění.

Je těžké získat uspokojivou odpověď na otázku, která česká díla považují čeští čtenáři za "typicky česká", "hodnotná" a "reprezentativní". Kdyby byly zveřejněny údaje o výpůjčkách dnešních uživatelů veřejných knihoven v českých zemích (tyto údaje jsou tajné, jako tolik jiných údajů) dostali bychom jen zčásti uspokojivou odpověď; dověděli bychom se, co si lidé nejraději vypůjčují z knih, které jim dnešní veřejné knihovny mají dovoleno půjčit. Není obtížné domyslet si, že při volném výběru z českých literárních děl vzniklých v posledních třech až pěti desetiletích by vypadalo pořadí výpůjček docela jinak, než jak se jeví dnes těm, kteří mají přístup ke čtenářským statistikám.

Patří k projevům národního zdraví, srovnávají-li příslušníci určitého národa své úspěchy s úspěchy jiných národů v nejrůznějších oblastech života: v hospodářství, politice, vědě, umění, sportu atd. U desetimilionového českého národa se dá předpokládat, že s prospěchem je možné srovnávat jeho výkony se stejně početnými evropskými národy. V oblasti hospodářství, politiky, vědy, sportu, ale i hudby, malířství či filmu je takové srovnání běžné, i když není bez obtíží a problémů. Srovnávat úspěchy v oblasti literatury je daleko obtížnější.

Kdybychom zvolili za kritérium například počet získaných Nobelových cen, abychom se dozvěděli, jak si svět váží české literatury, pak bychom došli k pochmurnému závěru. Udělování Nobelových cen jistě není spolehlivé kritérium pro hodnocení kvalit národních literatur - ale ruku na srdce: kdyby čeští spisovatelé dostali v posledních osmdesáti letech řekněme pět Nobelových cen, pak bychom byli jistě ochotni No-

belovu cenu považovat za měřítko velmi spolehlivé.

Nehodnotí-li cizina kvality české literatury udělováním Nobelových cen, pak by se jako druhá možnost nabízelo zjištění, kolik českých literárních děl si cizina přeložila. Statistiky těchto překladů není obtížné získat (reguluje je např. Státní knihovna v Praze). Každý, kdo se podrobněji zabývá otázkou výběru knih k překládání ví, že o tom, zda nějaké literární dílo vyjde v překladu, rozhoduje tolik činitelů neliterární povahy, že není možné domnívat se, že by statistika překladů byla spolehlivé měřítko, podle něhož bychom mohli usuzovat na mezinárodně uznávané kvality naší literatury. Není tajemství, že tzv. německá jazyková oblast vykazuje od začátku 19. století do dneška největší zájem o překlady z češtiny. Jejím prostřednictvím se česká literární díla často dostávala a dostávají do světa (tak například i Haškův "Švejk" byl ve dvacátých letech v Sovětském svazu přeložen do ruštiny nikoli z českého originálu, nýbrž z německého překladu).

Do němčiny byli a jsou překládáni Máchá, Němcová, Březina, Čapek, Vančura a desítky jiných autorů. S určitou nadsázkou je možné tvrdit, že německy čtoucí literární kritikové a čtenáři mají možnost seznámit se s reprezentativním výběrem českých literárních děl v německém překladu. Otázka by byla: hodnotí německy čtoucí veřejnost česká literární díla minulosti podobně jako Češi? Na to je možné odpovědět velmi krátce: ne.

Máchá je neznámá veličina, Němcová je odbývána pokrčením ramen, Březina "nezabral", u Vančury převládají rozpaky, Čapek-dramatik propadl a jeho próza je považována za rychle stárnoucí. Nechci-li udělat z tohoto referátu studii o recepci české literatury v německém jazykovém prostředí, musím s uvážením takovýto a podobných příkladů přestat. Jedno je zřejmé: české písemnictví nemělo až dosud u německých čtenářů příliš dobrou pověst. Příznačný je výrok Stefana Zweiga o české literatuře z roku 1939, jak jej uvádí Egon Hostovský v knize "Literární dobrodružství českého spisovatele v cizině" (Toronto 1966, str. 39). Zweig byl příbuzný Hostovského a v dopise mu napsal: "Představitelé malých literatur se nikdy na dlouho nezabydlí v literaturách velkých národů. Takový je již osud. A případ literatury české je ... daleko beznadějnější než literatur jiných. Čapek je ... neopakovatelná výjimka a Hašek je ... mezinárodní nedorozumění, neboť 'Dobrý voják Švejk' nalézá ohlas ve světě jen pro provokativní neomalenost a vulgárnost."

V jiných jazykových oblastech je situace podobná. K tomuto zjištění můžeme zaujmout určitý postoj. Nejvhodnější by bylo ztotožnit se s rozpačitým až odmítavým stanoviskem vůči naší literatuře a uznat, že skutečně nijak nevyniká - pak už dál nemusíme hloubat. Přesvědčení o nepříliš vysokých kvalitách českých literárních děl by bylo ostatně možné doložit i výroky kompetentních osob z českých řad - tak třeba jedo-

vatou poznámku F. X. Šaldy o tom, že český román má špatnou pověst, že však skutečnost je ještě horší než ona pověst.

Zdá se, že český román skutečně pokulhává nejen za díly takových románových velmocí jako jsou Francouzi, Angličané, Němci či Rusové - pokulhává zřejmě i za polskými romány.

A jak je to s českým dramatem? Víme, že v posledních letech se často hraji na Západě Havel a Kohout. Ale předtím? Skoro nic. Kritičtí posuzovatelé z českých řad se ostatně nikdy nadšeně nevyjadřovali o české dramatické produkci. Dnešní "oficiální" dramatická produkce v českých zemích je dokonce ostře kritizována ve vládním tisku. V případě dramatu se vůbec zdá, že slovanské literatury talenty nijak neoplývají. Jen Rusové měli několik dobrých dramatiků, z nichž světovou proslulost si získal vlastně jen Čechov.

Zbývá nám tedy oblast poezie, lyriky. Překlady českých básní si však také nezískaly větší popularitu. Máme tři možnosti tuto skutečnost vysvětlit: a) překladatelé nebyli na výši; b) obtížnost českého originálu nedovoluje v překladu vystihnout kvality původního díla; c) čeští básníci se dosud nepozvedli nad průměr. - To, že překladatelé českých básní často nebyli nadaní básníci, skutečně souhlasí. Neadekvátně byli přeloženi například do němčiny Máchova, Neruda, Vrchlický, Nezval a četní jiní. Jenže: není tomu podobně u překladů z poezie jiných národů? A kromě toho: někdy byli překladatelé vynikající, například Werfel, Eisner a jiní a přeložená díla přesto nepřesvědčila. - Český originál je jistě často téměř nepřeložitelný - uveďme třeba geniální využití rozdílu mezi krátkými a dlouhými samohláskami v Máchově "Máji". Snad vůbec není možné ve většině jazyků tuto stránku Máchovy poezie rekompenzovat, takže se ztratí tzv. hudebnost Máchova verše, pro českého čtenáře zřejmě rozhodující. Jenže bylo by pak vůbec možné mluvit například o překladu čínských básní do evropských jazyků? Díla čínské poezie jistě kladou například německým překladatelům větší odpor než Máchův "Máj". - Uznáme-li, že nepřilíš velká popularita české poezie v cizině není zaviněna ani neschopností překladatelů, ani nemožností přeložit český originál, museli bychom rezignovaně připustit, že česká poezie zřejmě nepřesahuje průměr.

V záloze mám ještě jeden závažný argument, kterým bychom si mohli pomoci. Češi jsou tzv. malý národ a podobně jako jiné malé národy se jejich literatura jaksi automaticky dostává do nevýhodné situace. Na to, že jejich literatura ve světě není po zásluze oceněna, si naříkají všechny tzv. malé národy. Všechny národy, které mluví málo rozšířenými jazyky, sahají také k argumentu "nepřeložitelnosti" vlastní poezie. Můžeme se tedy dočíst, že kdyby Mickiewicz, Petöfi, Eminescu atd. psal francouzsky, německy, anglicky atd., byl by jedním z nejslavnějších básníků světa. Co se tím vlastně tvrdí? Nechtěně se tím přiznává, že

snadněji přeložitelná próza je v polské, maďarské, rumunské atd. literatuře více méně průměrná. Vysoká kvalita polské, maďarské, rumunské atd. literatury je tedy zakleta do "nepřeložitelné" poezie. Jak vidíme, Češi nejsou ve svých názorech a způsobu argumentování zrovna originální.

Znamená to tedy, že v 19. a 20. století žádná tzv. malá literatura neměla, nemá a nebude mít šance proniknout do světa nebo dokonce ovlivnit literární vývoj tzv. velkých národů? Nevím, zda nejde o přislovecnou výjimku potvrzující pravidlo, ale takový případ skutečně existuje - přesněji řečeno: existoval. Koncem 19. a začátkem 20. století dosáhly skandinávské literatury takové popularity a takového významu - zejména v oblasti dramatu -, o jakém se příslušníkům malých národů do té doby nesnilo. Už dávno je ovšem tato epizoda dvaceti až třiceti let i pro Skandinávce uzavřenou kapitolou. Vysvětlit tento náhlý a významný jev z doby našich dědečků či pradědečků nedovedu - je však důležité připomenout jej. Ukazuje, že malá početnost národa a malé rozšíření jazyka nejsou nepřekonatelné překážky při šíření znalostí o národní literatuře a nemohou ani zabránit jejímu vlivu na literatury značně větších národních celků. V oblasti výtvarného umění jsou takové případy známy také - stačí připomenout proslulost a vliv nizozemského či vlámského malířství v minulosti, kontrastující ostatně s malou proslulostí literatur obou národů.

Všechno, co jsem až dosud uvedl, nesmí ovšem vzbudit dojem, že by se cizina - v první řadě německá jazyková oblast - v 19. a 20. století o českou literaturu vůbec nezajímala. Uveďme aspoň některá díla českého písemnictví, která mezi léty 1800-1950 - tedy za dobu 150 let - nějakým způsobem zaujala cizinu.

Na prvním místě je třeba uvést romantické tzv. rukopisné padělky (Rukopisy královédvorský a zelenohorský, RKZ). Jimi se zabývali, překládali a komentovali je intelektuálové v četných evropských zemích. Často je obdivovali vynikající umělci, v první řadě J. W. Goethe. Zní to snad paradoxně, ale je skutečností, že návrat české kultury a tím i českého národa do povědomí evropských vzdělanců po smrti Komenského v roce 1670 je spojen jednak s vědeckou činností Josefa Dobrovského, jednak s vydáním RKZ v překladech do cizích jazyků. Je otázka, zda autoři padělků svým činem nezpůsobili nakonec víc dobra než zla - bez RKZ by Češi a jejich písemnictví museli čekat ještě hodně dlouho, než by si jich Evropa povšimla.

Z české literatury druhé poloviny 19. století zaujala cizinu "Babička" Boženy Němcové a dílo Jana Nerudy - bohužel ne na dlouho. Oba autoři se sice stále objevují v různých cizojazyčných antologiích, ty však mají

nepříjemnou příchut' tzv. školní četby. Koncem 19. a začátkem 20. století získal skoro evropský věhlas Julius Zeyer a vedle něho Otakar Březina a Jaroslav Vrchlický. Bylo by lákavé mluvit o úloze Friedricha Adlera při šíření popularity Vrchlického, o úloze Franze Werfela při propagaci díla Otakara Březiny či o chvále mladičkého Rainera Rilka, které se od něho dostalo Zeyerovi (Rilkovi ovšem tehdy učarovala daleko spíš Zeyerova neteř než jeho literární dílo). Není bohužel čas zabývat se těmito otázkami - právě tak jako neobyčejně dlouhou popularitou Zeyerova díla v Polsku.

Málem světová proslulost Karla Čapka ve 30. letech začíná v posledních desetiletích povážlivě blednout a tak českou literaturu zastupuje ve světě i nadále hlavně Haškův "Švejk". Čapek i Hašek jsou ovšem autoři dvacetiletí mezi oběma světovými válkami a tak je na místě otázka, jak se ve světě uplatňují díla české literatury vzniklá od konce první republiky, to znamená za posledních bezmála padesát let. Jistě neřeknu nic nového či překvapivého, když poukáži na to, že čtyřicátá a padesátá léta přinesla jen velmi málo českých literárních děl, která by si získala zájem ciziny. Samozřejmě - mohl bych uvést četné tituly, překládané z češtiny v zemích tzv. reálného socialismu. Všichni ovšem víme, že vydávat často a ve velkých nákladech soudobou literaturu "bratrských zemí" znamenalo a znamená plnit naplánovaný politický úkol, který spíš tlumil poslední zbytky zájmu o naši literaturu u Poláků, Maďarů, Rusů atd., než aby jejich zájem probouzel. Teprve šedesátá léta přinášejí skutečný zájem o novou českou literaturu, a to především na Západě (a tam hlavně v německé jazykové oblasti). Krátce před rokem 1968 se náhle vysoko zdvihá vlna překladů z češtiny, která po roce 1970 pozvolna opadá.

Vlna zájmu o českou literaturu, která trvala zhruba deset let (1965-1975) a dosáhla vrcholu v letech 1967-1970, byla jistě způsobena nejen tím, že česká literární díla uvedeného desetiletí se příznivě lišila od českých novinek, které směly vycházet v letech 1950-1965. Zcela určitě hrál velkou úlohu vývoj politické situace v Československu v době tzv. liberalizace, tzv. Pražského jara a krátce po něm. Podobný zájem ciziny o polskou literaturu, podmíněný především zájmem o politické události v Polsku, můžeme sledovat od roku 1980 dodnes.

Bylo by obtížné sestavit žebříček českých autorů či jednotlivých děl současné české literatury podle stupně popularity ve světě. Jedno je však jisté: žádný ze současných českých autorů zatím nedosáhl popularity Jaroslava Haška či Karla Čapka.

Mohli bychom srovnávat počet překladů či ohlas přeložených děl těch autorů, kteří v Československu mohou tisknout, s počtem překladů či ohlas přeložených děl českých autorů, kteří žijí v exilu nebo žijí v Československu, ale mají zákaz publikovat. Takové dělení, které v

některých případech je těžko proveditelné (např. Hrabal či Seifert vydávají díla "legálně" i "pololegálně"), se mi přičí. V tomto případě by se jednalo o aktuálně politické hledisko, nebezpečně se blížící "kádrování" autorů, jak je až příliš dobře známe z vlasti. Česká literatura je jen jedna, bez ohledu na to, že cenzor některou knihu dovolí v Československu vytisknout či nikoli. O kvalitě a významu českého literárního díla nemůže rozhodnout politický či mravní profil autora ani fakt, že některé dílo vyšlo ve státním nakladatelství v Praze, v exilovém nakladatelství na Západě nebo je šířeno jen v opisech v českých zemích. Ani v minulosti tomu nebylo jinak. Není přece podstatné, že autor "Švejka" byl všechno jiné než vzorný charakter - a dnes nás už nevzrušuje skutečnost, že autor libreta "Prodané nevěsty" byl rakouský policejní konfident. Literární dílo žije samostatným životem a osoba jeho tvůrce, okolnosti vzniku či způsob, místo a doba publikování jsou podružné.

Česká literatura se od počátku národního obrození po dobu sta let (1780-1880) zcela vědomě soustředila na službu politickým cílům národa, nahrazovala mu chybějící státní a národní instituce a na soutěžení s cizími literaturami dlouho ani neaspirovala. Poté, co bylo dosaženo založení husté sítě českých základních a středních škol, zavedení češtiny jako vyučovacího jazyka na universitě, po založení České akademie věd a umění, vzniku politického a vědeckého českého tisku atd. začala se česká literatura intenzivně snažit o soutěžení s jinými literaturami. Po roce 1918 se zdálo, že svobodný národní a státní život Čechů je s konečnou platností zajištěn, a literatura proto mohla stále rychleji opouštět plnění mimoestetických, mimoliterárních úkolů a věnovat se o to víc snaze proniknout do světa. Léta 1938-39 přinesla bolestné vystřízlivění - česká literatura se náhle octla před podobnými úkoly, jaké musela plnit v době národního obrození. Přejídné uvolnění v letech 1945-48 a pak v šedesátých letech na situaci mnoho nezměnilo. Současnou českou literaturu posuzují čeští čtenáři od roku 1938 hlavně podle toho, jak plní národní úkol: být svědomím společnosti, zabývat se palčivými problémy národního života, mluvit pravdu - často nepříjemnou. Estetická kvalita a účinnost se znovu dostává na druhé místo. Neuměle napsaná povídka, odhalující zlořády a šířená v opisech, si získá sympatie čtenářů spíš než brilantně napsaný román, podporující falešnou tezi. Českého čtenáře nezajímá v první řadě, zda česká literární novinka snese srovnání s dílem renomovaného cizího autora. Literatura se stala součástí každodennosti a ani autora, ani čtenáře či upřímného kritika nezajímá v první řadě, co by vzrušujícím novému dílu řekl cizina nebo co mu řeknou čeští čtenáři vzdálené budoucnosti. Je to ostatně zdravý postoj, neboť skutečně velká literární díla se nepiší na export nebo pro budoucí generace.

Není sporu o tom, že autora i nás všechny potěší, dojde-li k překladu

a ohlasu nového českého literárního díla. Přitom jsme si vědomi, že na Západě jsou demokratické síly ochotny dát značně velký bonus dílům potlačovaných autorů (v daleko menší míře dílům exilových autorů). Do určité míry se tedy západní nakladatelství, kritikové i čtenáři ztotožňují s českými autory, neoficiálními kritiky a čtenáři, kteří demokraticky angažovanému dílu jsou ochotni odpustit i značné umělecké nedostatky. Tento vývoj v sobě skrývá nebezpečí, které dobře známe na druhé straně barikády. Od roku 1948 existuje v Československu situace, kdy literární dílo angažované na straně režimu má i při velkých uměleckých nedostacích šanci přinést autorovi uznání, slávu a materiální výhody i čtené překlady v "bratrských zemích". Česká literatura se nesmí skládat ze slabých děl podporujících režim a jiných slabých děl, která tento režim odmítají.

Pro každou národní literaturu je svrchovaně důležité, aby měla dobře fungující, nestrannou literární kritiku, pracující komparatisticky - tj. srovnáváním národní literární produkce s literární produkcí ostatních národů. Česká literatura neměla vlastně až do vystoupení Šaldova takovou nepodplatitelnou literární kritiku širokého rozhledu a po Šaldově smrti a rozbití první republiky ji zase ztratila. Samozřejmě, Šaldovy soudy nebyly neomylné - byly však korigovány dalšími vynikajícími kritiky. Šalda a jeho současníci se snažili objektivně zhodnotit každé nové české literární dílo. Mohli si to ostatně dovolit, neboť doba jejich kritické činnosti spadá do období, kdy česká literatura opouštěla úzce utilitární funkci a aspirovala na čestné umístění v mezinárodní literární soutěži. Za druhé světové války a ještě víc po roce 1948 česká literární kritika zakrněla a v současném Československu prakticky neexistuje. To dobře vystihli někteří proskribovaní spisovatelé, teoretici a kritikové a ve strojopisně šířeném novém "Kritickém sborníku" se snaží aspoň zčásti tomuto nedostatku odpomoci.

Český exil se v oblasti literární kritiky po dobu několika desetiletí nedostal v podstatě nikam. Exilový kritik často raději nepíše o díle, které smělo vyjít v Československu tiskem - nebude přece popřípadě chvátit rozhodnutí cenzora, že dovolil vydat hodnotné dílo. Nemilosrdně zkritizovat dílo exilového či dokonce proskribovaného domácího autora mu zase nedovolí špatně programované svědomí. Co však exilové literární kritice chybí nejvíc, je publikační možnost. Kde vzít potřebné stránky v exilových časopisech, už i tak zápasících s nedostatkem místa pro přemíru příspěvků?

Došlo k paradoxní situaci, kdy soudíme o kvalitě dnes vznikajících českých literárních děl podle rozmarů cenzury, nálad určitých kruhů čtenářů, přízně cizích překladatelů či nakladatelství. Jak můžeme vědět, zda dnešní česká literatura - oficiální, ineditní či exilová - drží krok s ostatními cizími literaturami, není-li nám jasno, zda nově vznikající čes-

ká literární díla neznamenaají skutečný nebo zdánlivý přínos k rozvoji národního písemnictví? Nemáme ovšem nového Šaldu ani v exilu, ani mezi proskribovanými intelektuály v českých zemích - a tím méně v režimních kruzích. Jeden autoritativní, třeba i geniální skoro-Šalda by nám ostatně nepomohl. Potřebujeme několik nezávislých literárních kritiků doma i v exilu, kteří by se snažili o fundovaný, nestranný rozbor *všech* českých literárních novinek, tj. jak těch režimem schválených, tak i těch šířených v opisech či vydávaných v zahraničí. Nebojme se různosti názorů, ty jsou přece podmínkou zdravě se rozvíjející literární kritiky. Snad by se časem mohlo podařit, aby se v režimním tisku pod tlakem skutečně nezávislé české literární kritiky doma a v cizině začaly projevovat aspoň náznaky literárněkritického uvažování, oproštěného od totálního politického utilitarismu.

Jako slavista jsem nucen - a dělám to rád - sledovat literární produkci slovanských zemí. Všimám si přitom jak literatury oficiální, tak i těch děl nekonformní literatury, která se mi podaří sehnat. Protože jsem zaměřením komparatista, snažím se srovnávat produkci jednotlivých slovanských zemí navzájem a aspoň rámcově srovnávat slovanské literatury s literaturami v západní Evropě. Není ovšem v silách jednoho člověka, aby lavinu literární produkce několika zemí vůbec přečetl, natož ji analyzoval. Přesto riskuji srovnání české literatury poslední doby jednak s polskou a ruskou literaturou, jednak se situací v literaturách západní Evropy.

Především se domnívám, že české drama - tradičně slabé - má nyní dvě jména, Václav Havel a Pavel Kohout, která snesou nejen srovnání s polským a ruským současným dramatem, ale i s dramatickou tvorbou většiny západoevropských literatur. Rusové dnes nemají významnějšího dramatika a Polák Sławomir Mrożek má - jak se mi zdá - v poslední době dramatická díla přetížena filozofickými reflexemi, zato však trpí nedostatečnou divadelností.

V oblasti prózy do určité míry překvapil M. Kundera, který se dost vzdálil od původního směru své tvorby. Jeho díla si právem získávají uznání zejména ve Francii, hrozí mu však zároveň nebezpečí, že se stane "très parisien". Hrabal, Klíma, Páral, Pecka, Škvorecký a několik dalších prozaiků představují značně vysokou úroveň, která v každém případě snese srovnání s polskými a ruskými prozaiky a s četnými autory západoevropských literatur. Ani oni však dosud neodvedli český román, na který čekáme už přes sto let - a asi ještě dlouho budeme čekat. Máme-li jim něco vytknout, pak je to kroužení kolem několika vyzkoušených námětů. Omluvou nemůže být, že podobně se opakují autoři i na Západě, dokonce ti největší, jako například Graham Greene.

Česká poezie v osobách čelných představitelů jako jsou Seifert, Skácel, Hiršal, Šiktanc, Florian, Holub, Diviš (a celá plejáda dalších) po-

tvrzuje svou vysokou úroveň každý měsíc, ba každý týden vydáním nových děl. V oblasti lyriky se nejmíň musíme obávat konkurence nejen polské či ruské literatury, ani západoevropská poezie není pro nás nedostižný vzor.

O slabinách současné české literatury jsem se už z větší části zmínil. V dramatické tvorbě máme sice Havla a Kohouta, ale pak už skoro nic. V próze máme vynikající autory povídek a novel, ale slabý román. Nedostává se nám rovněž mladších autorů historické prózy. A na české eseje si asi bude muset počkat další generace. Se stavem české poezie bychom mohli být spokojeni, kdyby nebylo zářející skutečnosti, že nejmladším příslušníkům čelné skupiny básníků už bylo padesát let. Mladí básníci sice podali důkazy ovládnutí řemesla, ale rozruch nezpůsobil ani jeden. A přitom kdysi mladíci sotva přes dvacet (Mácha, Hlaváček, Nezval, Seifert, ale i Kainar a Florian) dovedli na sebe strhnout pozornost kritiky i čtenářů. Nedostatek je také, že máme hodně mladých autorů, kteří píší "jako Páral" (zejména tzv. severočeská škola), "jako Hrabal", "jako Florian", v exilu "jako Škvorecký". Jen málokdo se snaží být svůj i za cenu případné prohry.

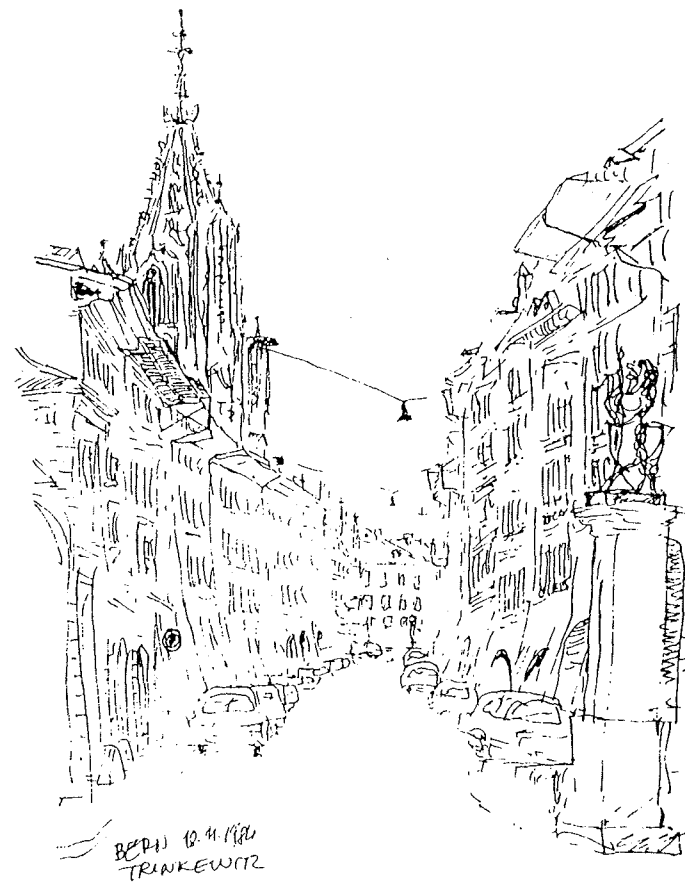
Kontinuita českého literárního vývoje nebyla národní katastrofou před patnácti lety přerušena. Dovolil bych si dokonce paradoxní tvrzení. Totální zglajchšaltování českého kulturního života od roku 1969 české literatuře vlastně prospělo. Zatímco česká literatura byla v letech 1948-1968 odkázána na milost cenzorů a na stále se měnící politickou situaci (pomineme-li literární činnost nečetných autorů v pouňorovém exilu a několika surrealistů působících v hlubokých katakombách ve vlasti), rozvinula se česká literatura po roce 1969 jak v exilu, tak hlavně v neoficiálních edicích doma do takové šíře, která je srovnatelná jen s dobou před rokem 1938. Ani ta literatura, která smí doma vycházet tiskem, není bez pozoruhodných děl.

Autoři i čtenáři si zvykli obejít se bez vrchnostenského svolení a píší si a čtou co chtějí. Česká literatura se tím stala nejsvobodnější za celou dobu své existence, neboť ji nereguluje ani cenzura, ani komerční zájem. Tím spíš je zapotřebí odpovědné literární kritiky, neboť jinak hrozí nebezpečí, že se vedle režimních grafomanů brzy vytvoří vrstva grafomanů ineditních či exilových.

Zatímco srpen 1968 znamenal prohru a katastrofu v oblasti politiky, hospodářství, školství, společenských věd, ale také v oblasti filmu a divadla, existují úseky národního života, kde se katastrofa tak drtivě neprojevila. To platí zřejmě o sportu, neoficiální historiografii, filosofii, výtvarném umění a zejména o neoficiální literatuře. Česká literatura tvoří dnes znovu v podstatě jedinou, všeobecně uznávanou nezávislou národní reprezentaci.

Naše národní literatura nesmí zplanět a nesmí přestat být náročnou

sama k sobě, musí si být vědoma toho, že jejím úkolem je překlenout dobu národního ponížení. Domnívám se, že svou úlohu plní v podstatě čestně a správně a na nás všech je, abychom ji v tom podpořili. Svět si povšimne četných významných děl současné české literatury zřejmě se zpožděním - to však není nic nového ani tragického. Cizina se ostatně bez české literatury může dlouho obejít - my se bez ní nemůžeme obejít ani na chvíli.

Kultúrno-historické predpoklady pre pluralizmus u nás

Lubomír Ďurovič - univerzita Lund

Problém Československa po druhej svetovej vojne a osobný problém nás tu zhromaždených je v tom, že náš historicky vzniklý civilizačný typ s ideálom parlamentnej demokracie bol násilne - čistočne znútra (KSČ), čiastočne zvonka (SSSR) - zamenený iným civilizačným typom, s ideálom úplnej spoločenskej jednoty vo všetkých ohľadoch. Inými slovami - s ideálom totalitárnym.

Parlamentná demokracia je však len jedným z atribútov spoločenského ideálu, ktorý možno súhrnne nazvať spoločenským pluralizmom. Nemyslím, že pluralizmus je nutným či konečným vývojovým stupňom človeka ako takého, a politický vývoj v zemích so starou pluralistickou tradíciou ukazuje, že posledných cca 100 rokov sa intenzívne hľadajú korekcie nedostatkov pluralistického usporiadania spoločnosti.

Ale pretože náš problém je násilné prerušenie vývoja vtedy, keď pre väčšinu dôležitejšie bolo zachovanie samotného princípu pluralizmu, než korigovanie jeho nedostatkov, chcem sa tu zaoberať len problémom, z akých predpokladov u nás pluralizmus vyrastá a ktoré faktory boli resp. sú proti nemu.

Téma nemá nič spoločného s mojou jazykovednou profesiou a budem teda hovoriť ako amatér, ktorý je však tak či tak nútený stavať si základné životné otázky a hľadať na ne odpovede.

I.

Pod názvom "pluralizmus" budem ponímať úctu k názorom a konaniu iných ľudí, ustálenú v mentalite danej spoločnosti a v istom rozsahu kodifikovanú v jej spoločenských inštitúciách.

Formulácia "úcta k názorom a konaniu" má, samozrejme, množstvo implikácií. Patrí sem - na to sa myslieva najčastejšie - štátne zriadenie s voľne tvoreným systémom viacerých politických strán, reprezentovaných v parlamente a rozhodujúcich podľa väčšinového princípu; nepochybne sem sa počíta sloboda náboženská a národná. Ale definične sem musí patriť aj rešpektovanie faktorov ekonomických, t.j. tak rešpektovanie jednotlivcov extrémne bohatých, ako aj ľudí neschopných - z akýchkoľvek dôvodov - spoločensky normálnej miery práce alebo vyháňajúcich sa práci. Definične sem musí patriť úcta k slabším v rámci rodiny, t.j. mužov k ženám, rodičov k deťom, dospelých k nedospelým. A tak isto definične sem patrí aj rešpektovanie ľudí, ktorí prestupujú princípy či zákony danej spoločnosti, napr. postoj k "vlasáčom", alko-

holikom či narkománom, postoj k narušovateľom existujúceho morálneho konsenzu alebo zákona (otázka práva trestať, miery trestu).

Ako vidno, používam rôzne slová medzi "úcta" a "rešpektovanie" či "tolerovanie"; ale vlastne jedným sémantickým pólom by malo byť slovo typu "napomáhanie", t.j. implikujúce aktívny pozitívny vzťah. Je však pochopiteľné, že pomer k ľuďom, ktorí nepochybne konajú v medziach daného spoločenského konsenzu je iný než k tým, ktorí tento konsenzus porušujú, ale pre ktorých sa taktiež v istých medziach musí garantovať právo na výber ich konania alebo aspoň hľadať možnosť porozumenia ich konaniu.

Pluralizmus teda nie je indiferentnosť k iným jedincom, ale prinajmenej tolerovanie názorov a konania aj tých ľudí, ktorí by sa sami nemohli prosadiť mocensky.

Možnosť a miera takéhoto tolerovania je nepochybne založená na konsenze väčšiny o väčšine spoločenských otázok. Tým sa utvára základná stabilita spoločnosti potrebná na to, aby programovo, ako ideál, bolo možno tolerovať aj názory odlišné.

Je samozrejme, že základný konsenzus implikuje aj existenciu hraníc tolerancie. Táto hranica nie je daná ani a priori, ani definične, ale je neustálym tentatívnym procesom, novým a novým dosahovaním konsenzu v jednotlivých vznikajúcich otázkach.

Ako príklad možno vziať kúpanie in nudo, ktoré ešte pred pár desiatkami rokov bolo dovolené len na zvláštnych uzavretých plážach; prísne oddelenie sa časom oslabilo (ľudia v plavkách na nudistickú pláž smú, ale nie opačne), od niekoľkých rokov sa stalo bezpríznačným kúpanie topless vo väčšine väčších západoeurópskych miest a dnes sa v Mníchove stala aktuálnou otázkou, či naháči od Isary môžu cestovať nahí aj v tramvaji z Prinzregentstrasse.

Podobné ponímanie pluralizmu, pravda s iným pojmoslovím, je aj v Masarykovej filozofii dejín, kde české národné obrozenie vidí ako otázku mravnú a jej riešenie v náboženskom ideále Jednoty Bratskej či Jána Husa, ktorý on nazýva ideálom humanitným: "V každom človeku ctíť musíme sobě rovného". Alebo ak nedávno trochu manicheisticky povedal Pavel Tigrid, "zneškodniť ďabla v nás".

Pluralizmus ako spoločenský ideál je obmedzený na istú nevelkú časť ľudstva - v nedostatku lepšieho názvu ho budeme volať "Západ" - a má svoj konkrétny historický vývoj, t.j. je tu jednou vývojovou etapou. Pluralizmus v tejto našej časti sveta vznikol od istej miery zhodou okolností nepochybne náhodných, do istej miery slobodnými, uvedomelými rozhodnutiami na základe istých princípov, prijatých ako "správne", "morálne", "rozumné", "užitočné" atď. Stojím teda na stanovisku principiálne nedeterministickom a vyznávam slobodnú vôľu a zodpovednosť človeka.

Pluralistický ideál spoločnosti je založený na ponímaní *ľudského života ako absolútnej hodnoty*, od ktorej sú všetky ostatné hodnoty odvodené. Dá sa povedať, že táto hierarchia hodnôt je v rozpore s animálnym princípom v prírode (slabší sa musia podriaďiť silnejším) a teda s princípom "vývoja prirodzeným výberom". Hlavne je v rozpore s kolektivistickými spoločenskými princípmi, kde jediným kritériom správnosti konania jednotlivca je konanie a záujem "celku". - Ja to pre seba volám "deanimalizáciou" človeka.

II.

Pluralizmus západnej spoločnosti má isté vývojové zdroje. Že tie nie sú spoločné pre celú Európu videli sme zreteľne vtedy, keď sovietsky komunizmus u nás nastolil spoločenské zriadenie principiálne antipluralistické, totalitárne. Zmenu hodnotiacich kritérií sme všetci pocítili na sebe veľmi konkrétne, takže o našich základných životných otázkach musíme dnes hovoriť v Berne a nie v Brne.

Za zdroje západnej pluralistickej spoločnosti sa nepochybne počíta antická vzdelanosť, rímske civilné právo a kresťanstvo.

Antická grécka vzdelanosť, predovšetkým filozofia, otvorila pre ľudský rozum právo neobmedzene skúmať okolný svet i človeka samého. Jej opakovaným impulzom bola renezancia, ktorá však existovala len na Západe: Byzancia a teda sféra východnej cirkve ju nemala a konsekvencie tohto faktu sú ďalekosiahle. Nevznikli tu univerzity, nerozvinuli sa ani veda, ani umenie ako autonómne spoločenské vývinové rady atď.

Rímske právo vytvorilo a vypracovalo pojem občana ako právneho subjektu, chráneného zákonom proti komukoľvek inému včítane štátu.

Kresťanstvo prevzalo židovský monoteizmus, ale odmietlo predstavu vyvoleného národa a proklamovalo univerzalistické ponímanie rovnosti ľudí bez rozdielu národa, rasy, pohlavia, pôvodu. Za centrálnu dôležitú bod pre vývoj k pluralizmu pokladám Kristov program "Miluj bližného svojho!", realizácia ktorého je neustále prebiehajúci konkrétny historický proces s množstvom rôznych implikácií v rôznych zemiach a obdobiach (hoci základný impulz sa už dávno neuvedomuje), napr. úsilie o odstránenie násilia pri riešení konfliktov, vznik práce ako životnej hodnoty, rôzne fázy vývoja trestu ako spoločenskej inštitúcie včítane trestu smrti, ale tiež napr. zavedenie stavebných predpisov, ktoré umožňujú pohyb invalidom vo vozíčkoch po celej budove napriek zvýšeniu stavebných nákladov apod. Princíp "Miluj bližného svojho" je v hlbokom rozpore s animálnou vývojovou podstatou človeka (pokiaľ sa, pravda, uznáva vývojová hypotéza).

Všetky tieto impulzy (okrem renesancie) sú spoločné celej Európe a do istej miery aj islamu, avšak výsledky zďaleka nie sú pluralistické v našom ponímaní. Treba zrejme hľadať deliace vývojové body v novších dejinách.

Rozhodujúci faktor pre možnosť pluralistického vývoja vidím v rozdielnom spoločenskom vývine na území Západorímskej a Východorímskej ríše v období koncom prvého a začiatkom druhého milénia po Kristu. Ide o problém dezintegrácie moci.

Západorímska ríša bola vyvrátená ako štát, ale inštitúcia pápežstva ostala neporušená. Keď potom Karol Veľký obnovil Svätú ríšu rímsku, bolo jej štátne centrum ďaleko od Ríma, zatiaľ čo pápež ostal v Ríme. Tým vznikli v Svätej ríši, t.j. na Západe, dve centrá - centrum moci svetskej a centrum moci cirkevnej, ktoré však boli definične navzájom podmienené (cisár musí byť vysvätený pápežom). Všetky boje medzi cisárstvom a pápežstvom, počínajúc bojom o investitúru, boli bojom o podriadenie si toho druhého, nie o jeho zničenie. V tejto prvej dezintegrácii najvyššej moci na Západe vidím utvorenie psychologického predpokladu pre to, aby sa za optimum nepokladala moc jednotná a absolútna. A v tom je súčasne i dispozícia pre ďalšiu dezintegráciu.

Vo Východorímskej ríši nikdy žiadna diskontinuita nenastala a od Justiniána sa i teoreticky štát a cirkev stále viac integrovali (cezaropapizmus). Tento vývoj pokračuje dodnes, predovšetkým v súčasnom sovietskom systéme.

Dualizmus moci na Západe sa potom mnohako prejavoval v rôznosti vývoja Západu a Východu, hoci tento vývoj bol až do 10.-11. storočia nepochybne jednotný, s intelektuálnym ťažiskom na Východe (cirkevné koncily, cirkevní otcovia apod.): to sa odvtedy však stále viac prenášalo na Západ.

Tým, že na Západe sa cirkev a štát stali osobitnými entitami, vznikli predpoklady pre sekularizáciu vo všeobecnosti, ale tiež pre špecifický vývoj - napr. pre ďalšiu dezintegráciu moci - v každej z nich osobitne. A žiadna z nich potom nebola nikdy taká silná, aby mohla dezintegračné snahy definitívne potlačiť, ako to bolo možné v Byzancii a jej pokračovateľovi Rusku.

V Svätej ríši dezintegrácia štátnej moci sa diala zavedením lenného systému, v ktorom sa vzťah medzi lenným pánom a vazalom kodifikoval ako *vzájomný* záväzok. Na základe toho si šľachta v rôznych zemiach zaistila svoje práva dokumentami typu Magna charta libertatum; podobne si zaistili svoje práva mestá resp. mešťania (mestské privilegia) a potom v najnovších časoch boli tieto privilegia anulované tým, že všetky práva - a teda tiež aj povinnosti - boli zaistené pre všetkých občanov. "Privilegium" v tomto kontexte znamená primárne garanciu určitých istôt voči silnejším a nie viac práv voči slabším: toto je až efekt, ale nie zmysel privilegií. — Vo vývoji na Východe záväzné garantovanie istých práv istým skupinám nikdy neexistovalo pred XIX. storočím.

Osobitným impulzom pre pluralistický vývoj je stará inštitúcia zhromaždenia občanov (veče, ting), ktorá hrala veľkú rolu najmä v Škandi-

návii; existuje výklad, že cez Normanov bol toto dôležitý impulz pre vznik parlamentarizmu v Anglii. Programové delenie moci na zákonodarnú, vládnu a súdnu, ktoré vyšlo z Anglicka, je symptomatické pre vývoj, ktorý cieľavedome znemožňuje koncentráciu moci.

Vývoj k zaisteniu všetkých občianských práv všetkým občanom bol formulovaný filozoficky napr. v Rousseauovom prirodzenom práve, politicky v dokumentoch ako je americká (1779) alebo francúzska (1789) deklarácia práv človeka alebo najnovšie Všeobecná deklarácia ľudských práv OSN.

Cirkevná moc sa dezintegrovala radom reformačných hnutí, ktoré sa Rímu nepodarilo potlačiť, zrejme vďaka nedostatku absolútnej moci - na rozdiel od východnej cirkve (úplná likvidácia bogomilstva, potrenie starovercov v Rusku). Vývojový zmysel všetkých reformačných hnutí je zvýšenie individuálnej zodpovednosti každého človeka za svoje spasenie (napr. nový krst) a zrovnoprávnenie laikov s kňazmi (polemika proti transsubstanciácii). Dezintegrácia západnej cirkve priviedla dnes k tomu, že všetky cirkve (napriek tradícii Unam sanctam o samospasiteľnosti) boli nakoniec nútené uznať fakt mnohosti viery v rámci kresťanstva i mimo neho, takže ekumenizmus sa dnes pokladá za veľkú hodnotu. Rovnako sa liberalizoval postoj väčšiny cirkví k rôznym formám osobného náboženstva (typu TGM) a tiež k ateizmu.

Tento vývoj k dezintegrácii moci a k zabezpečeniu osobnej integrity každého jednotlivca na Západe neustále pokračuje, dnes predovšetkým v oblasti ekonomie.

Zhrnujúc sa teda dá povedať, že v západnom vývoji pluralizmu pri naša zvyšovanie osobnej integrity individua, ochranu jeho práv voči iným individuum i proti nadindividuálnym inštitúciám, dáva mu možnosť konať aj v rozpore s prijatými hodnoteniami a normami a dáva mu právo usilovať o zmenu existujúcich hodnotení a noriem. To všetko samozrejme predpokladá aj formovanie takých osobných vlastností, ktoré človeku dávajú schopnosť využiť tieto možnosti. Niet pochybnosti, že právo protestovať a schopnosť či ochota protestovať sú dve veľmi rozličné veci.

III.

Protiklad pluralizmu môžeme menovať *monolitným* spoločenským ideálom. Nechcem používať slovo "totalitárny", pretože toto slovo má veľmi konkrétny význam a spája sa len s istými štátnymi zriadeniami. Avšak problém monolitnosti, čiže jednoty alebo svornosti je o mnoho komplikovanejší. A spravidla o ňom uvažujeme omnoho menej ako o pluralizme.

Budem vychádzať z toho, že monolitnosť spoločnosti siaha do dejín tak ďaleko, ako sme schopní dovidieť a že je snáď u človeka reflexom.

Vec má, ako sa mi vidí, dva veľmi rôzne aspekty, ktoré však javovo veľmi ľahko splývajú.

Na jednej strane je človek nepochybne spoločenský tvor a nemôže existovať mimo nejakých spoločenských (nielen biologicky nutných pre udržanie rodu) foriem. Odjakživa sa ľudia združovali, predovšetkým pre obranu, ale tiež pretože spojenie dáva slabým silu a umožňuje tvoriť hodnoty, ktoré by jedinec sám vytvoril nemohol. - Tento typ spojenia môže mať v sebe element výberu: čím väčší je podiel výberu, tým viac sme oprávnení zhodu v takýchto celkoch volať *konsenzus* - a o tom sme hovorili v súvisi s pluralizmom. - Samozrejme, výber znamená nutne i otázku kritérií výberu: možnosť dobrovoľne a s veľkou väčšinou prijať rozhodnutie ešte neznamená, že by takéto rozhodnutie nemohlo potláčať voľnosť myslenia a konania jednotlivca.

Na druhej strane je faktom, že v mnohých základných spoločenských formáciách, ako je napr. kmeň či národ, rod, rodina, cirkev apod., má jednotlivec až do istého času možnosť a mieru výberu veľmi obmedzenú alebo ich nemá vôbec. Niektoré spoločenstvá si tvoria modely konania, ktoré sú v krajných prípadoch absolútne záväzné a ich dodržiavanie sa stroho exekuje. Durkheim definoval ako spoločenský fakt taký jav, ktorý vytvára tlak na všetkých členov daného spoločenstva. A tlak na dodržiavanie takýchto záväzných modelov môže byť rovnako nemilosrdný v totemistickom kmeni, v bande 13-ročných chlapcov alebo v diktátorskom štáte.

To nám dáva právo, pri všetkých rozdieloch v detailoch, hovoriť vo všetkých takýchto prípadoch o tom istom monolitnom invariante. Tu je jednotlivec definovaný svojou príslušnosťou k istému spoločenstvu, vnútri tohto spoločenstva je hodnotený podľa toho, či bezvýhradne zachováva jeho normy myslenia a konania a zvonka sa mu teda tiež pripisujú atribúty, platné pro toto spoločenstvo. Ideálnym stavom je tu, keď všetci plne zachovávajú všetky normy: vtedy vládne úplná jednota, monolitný spoločenský ideál je uskutočnený. Samozrejme, v každom konkrétnom spoločenstve aj hranica monolitizmu je vývojovým faktom a môže sa posúvať.

Nie je isté, že príslušníci monolitného spoločenstva pokladajú takýto stav za zlo: skôr opak je pravdou - ak všetky veci prebiehajú tak ako vždy prebiehali a ako "majú" prebiehať, má asi väčšina ľudí pocit normalnosti, bezpríznačkovosti, bezpečnosti.

Do konfliktu s monolitným poriadkom sa dostávajú ľudia, ktorí existujúci stav pokladajú za prekážku konania podľa nejakého iného spoločenského ideálu a ktorí nie sú schopní konať v konflikte s platným modelom. Je zrejme vnútorným mechanizmom monolitných spoločenstiev, že znemožňujú, aby sa formovali ľudia s takýmito schopnosťami. Sedliacka žena niekde v Slatine si ešte pred 30-40 rokmi nemohla pred-

stavit, že by na Smrtnú nedeľu prišla do kostola v inej než čiernej šatke. Ak by to predsa bola urobila, možno ešte i jej deťom by sa boli posmievali a ona sama by bola vytlačená niekam na perifériu dedinského spoločenstva, medzi ľuďmi, s ktorými sa nepočíta ako s celkom normálnymi. Ale presne rovnaký argument používa celkom verejne a oficiálne SSSR, keď ľudí s odlišnými názormi zatvára do psychiatrických liečební.

V potenciálnom konflikte s monolitnými spoločenstvami, práve tak ako odlišní jednotlivci z vlastného streda, sú aj všetky iné spoločenstvá a ľudia v nich, pretože sú iní, konajú inak a už tým samým ohrozujú status quo. Xenofóbia je asi automatická reakcia monolitného spoločenstva a každý skutočný či domnelý konflikt jej a posteriori dáva zdanie opodstatnenosti.

Tie komunistické diktatúry, ktoré neboli od začiatku vnútené sovietskou vojenskou intervenciou, i diktatúry nacistické a fašistické majú spoločné to, že boli nastolené s podporou veľkej časti obyvateľstva pod heslami národnej jednoty, oslobodenia či sociálnej spravodlivosti, t.j. pod heslami, ktoré boli v súlade s monolitickými tradíciami Strednej a Východnej Európy ako je nacionalizmus, ako je folklór a beletria o dobrých chudobných a zlých bohatých, ako je ideál autoritatívnej rodiny s principiálnym, spravodlivo a teda prísne trestajúcim otcom. A rozhodujúcim pre neskorší známy vývoj v prípade nacizmu i komunizmu bolo to, že v rozhodujúcich chvíľach boli príliš slabé - alebo neexistovali - také sily, ktoré by boli ochránili skupinovú či osobnú integritu napadnutých (Židov, Nemcov u nás 1945-46, fabrikantov, živnostníkov atď.). To sa vzťahuje tak na prostých občanov, ktorí nutne museli tvoriť gros sprievodov a manifestácií, ako aj na intelektuálov (napr. žurnalistov, pedagógov, spisovateľov, samozrejme politikov) a inštitúcie (strany, parlamenty, cirkve). A všetci, ktorí sa predsa odvážili, boli alebo ignorovaní (napr. arcibiskup Kmet'ko alebo evanjelické kňazstvo, keď upozorňovali na osud Židov) alebo umlčaní za tichého alebo nadšeného súhlasu nás. Tento proces umlčavania tých, ktorí majú iný názor, sa v Československu od r. 1945 nepodarilo zastaviť (vlastne v žiadnej z týchto diktatúr sa ho nepodarilo zastaviť z vnútorných zdrojov) a len objekt umlčavania sa prenášal na ďalšie a ďalšie skupiny spoločnosti. Masová podpora, ktorou sa tieto systémy dostali k moci, bola pravda skoro nahradená donucovacím aparátom, ktorý už je nezávislý od štatistiky súhlasu či nesúhlasu. Monolitný typ spoločnosti tu dostal svoju podobu, špecifickú pre 20. storočie.

IV.

Tu vidím náš centrálny problém: tradične, z našej historiografie, folklóru, umenia, z praxe mnohých cirkví apod. má ideál jednoty a svornosti veľmi vysoký status, "rušiť jednotu" je v našom podvedomí zlo. V

národnej tradícii, ani českej ani slovenskej, sa predstava jednoty nikdy nespája a predstavou integrálnej moci ako zla - snáď preto, že v tejto národnej mytológii je jednota alebo jej nedostatok vždy obrátená voči cudzím; aj feudál je veľmi často Maďar alebo Nemec. V tejto národnej mytológii sme "my" vždy dobrí a tí druhí vždy zlí, resp. chcú nám zle a darí sa im to, dokiaľ my nie sme jednotní a svorní. Takáto národná mytológia je súčasťou našich národných tradícií a je nepochybne v mnohom odrazom skutočných konfliktov slovensko-maďarských, nemecko-českých, bojov protireformačných i protifeudálnych: iste - na opačnej strane boli tiež monolitné spoločenstvá, a konflikty medzi dvoma monolitnými spoločenstvami sú osobitným problémom.

Monolitný podiel v slovenskom i českom spoločenskom vedomí sa najmä v priebehu posledných 200 rokov stretával s prúdmi pluralistickými, ktoré nadväzovali na naše všeobecne západné civilizačné pozadie a u Čechov špeciálne na tradíciu českej reformácie s Husom, Chelčickým a Jednotou Bratskou: začali sa zdôrazňovať hodnoty všeludské (Kollár: ... *at' se ti ozve člověk; sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážiti každou...*), t.j. i protinacionalistické, váha individua a úcta k nemu. Osobná rola Masarykova pri búraní českej národnej mytológie a pri tvorení novej, pluralistickej hierarchie hodnôt je mimo každej pochybnosti: a na Slovensku sa začiatky moderného liberalizmu priamo viažu na jeho žiakov. Všetky tieto nové hodnoty apelujú v prvom rade na vedomie a konanie jednotlivca, Masaryk priamo hovorí o českom národnom obrodení ako o mravnej otázke.

Po štabilizácii Československého štátu na začiatku 20-tých rokov dali tieto faktory relatívne dobre fungujúci pluralistický štát. To sa manifestovalo možno ani nie natoľko vo fungujúcom systéme parlamentarizmom, ale mimoriadne priaznivá bola aj atmosféra pre vzdelanie a vedu, pre umelecký experiment a konzumáciu umenia, kultivovanie češtiny prestalo byť protinemeckým purizmom, nový charakter dostalo sociálne zákonodarstvo apod. To, pravda, omnoho viac platí pre české zeme ako pre Slovensko, kde pro autonomistickú časť národa dominujúcim prvkom sa stal monoliticky pojatý "boj proti Čechom".

Keď Československý štát bol deštabilizovaný - i svojimi vnútornými nedostatkami, i tlakom zo zahraničia - ukázalo sa, že princípy pluralizmu v stretnutí s rôznymi formami monolitizmu boli slabšie. Základný princíp pluralizmu - úcta k človeku ako takovému - bol u nás niekoľkokrát v rôznych kontextoch podriadený princípu posudzovania človeka podľa jeho príslušnosti k istému národu, k tzv. rase, k náboženstvu či cirkvi, k triede resp. k zamestnaniu, dokonca aj k istej rodine. Fakty sú dostatočne známe - od vyhnanie Čechov zo Slovenska, vyhubenia Židov, cez odsun Nemcov a pokus o vystaňovanie Maďarov až po tzv. znárodnenie, procesy a kádrovú politiku KSČ, aby sme menovali aspoň

najhoršie prečiny proti zásadám pluralizmu, ktorých sa oficiálne dopustili naše národy resp. ich politické reprezentácie..

Môžeme pre to všetko hľadať vysvetlenie a - kto chce - ospravedlnenie. Ale nemôžeme si zastierať, že vývoj k dnešnému totalitarizmu šiel na základe akcií veľmi reprezentatívnych častí oboch našich národov a že každý z nás, kto sme v danom čase boli plnoletí, sa na niektorom porušení princípov pluralizmu podieľal. Keď nie aktívne, tak aspoň mlčaním. Presnejšie povedané: ani morálny, ani právny status takého odsunu Nemcov alebo pokusu o presídlenie Maďarov sme si väčšinou nevedomovali a brali sme ich, napríklad, ako spravodlivé odčinenie starých krívd.

Zhrňme povedané:

Pluralizmus, pluralistické prvky v českom a slovenskom spoločenskom myslení sa integrovali do nášho vedomia a hodnotenia predovšetkým od konca 18. storočia; pôsobenie základných impulzov západného pluralizmu, hlavne renesancie a ideí reformačných, bolo u Čechov prerušené Bielou Horou, u oboch národov militantnou protireformáciou a emigráciou veľkého množstva intelektuálov a šľachty. Potreba národného a sociálneho uplatnenia, kde sme sa ocitli v pozícii slabých, posilňovala potom v národnom vedomí hodnotu jednoty, dávajúcej kolektívnu silu: v tomto smere fungovala - a vlastne ešte stále funguje - národná mytológia s jej konštitutívnou vlastnosťou polarizovať ("my sme dobrí, tí druhí sú zlí"; "chudobní sú dobrí, bohatí sú zlí"; "dobro víťazí, zlo bude potrestané" - vid' "Pravda víťazí").

V krízových obdobiach 20. storočia, keď sa robili veľké rozhodnutia, bolo možno pre riešenia totalitárneho charakteru získať veľké časti našich národov pod heslami národného záujmu, odčinenia starých krívd, sociálnej spravodlivosti, čo v úhrne s faktormi čisto mocenskými - vnútornými i zahraničnými - zvrátilo niekoľkokrát vývoj v smere protipluralistickom. Pluralistická "horná vrstva" v spoločenskom vedomí štatistického jadra našich národov nebola dost' hlboká.

Cesta k reštituovaniu demokracie vedie cez reštituovanie integrity individua. Charta 77 ukázala, že možnosti konania v tomto smere existujú.

Zrod českej kultury XX. století v kontextu evropských duchovných proudů

Mojmír Vaněk, universita v Ženevě

Od doby, kdy se historie stala objektivně vědeckou disciplinou, kleslo traktování letopočtů na úroveň prosté chronologické pomůcky, technicky ulehčující problém datování. Dnes určují historickou periodidaci zcela jiná kritéria; jsou jimi především stále se měnící duchové proudy a nikoliv mechanický nástup určitého desetiletí nebo jiného časového úseku. Třebas jsme si zvykli mluvit o 12. a 13., či 18. a 19. století, jako by nástup těchto věků byl vždy znamenal zrod nové historické epochy, je nám nyní už zcela jasno, že v zlomu jednotlivých století se často neudálo nic zvláště pozoruhodného a pro dějinný vývoj rozhodného. A s větším časovým odstupem, kdy se nám rozlišování století stává obsahově dosti těžko pochopitelným, mluvíme proto raději o raném či pozdním středověku nebo o počátku novověku, ač ani v tom případě se nemůžeme vyhnout zavedeným konvencím.

Přesto se ovšem někdy stane, že zlom století představuje v kulturních dějinách mezník, jež nelze opomenout - i když datum zůstane vždy jen pouhým datem. Přelom 19. a 20. století je jedním z takových mezníků. Třebas nemáme k němu ještě dostatečný historický odstup, jeví se nám jako takový už dnes, protože dosud žije dost lidí, kteří svou tvůrčí práci na onen zlom století přímo navázali.

Zamysleme se - zatím jen letmo - nad kulturní charakteristikou onoho období, jak je prožíval náš národ. Je to ovšem úkol obtížnější než studium tvůrčího vývoje národů dávno svobodných a sjednocených, protože naše kultura v té době stále ještě navazovala na obrozenecké snahy století devatenáctého. Avšak po ohromujícím vzepětí v posledních dvou desetiletích 19. století, jehož úsilím bylo vytýčení základního ukazatele cest vedoucích k naší národní a duchovní zralosti, vstupuje naše kultura počátkem 20. století již do období zcela nového. Roku 1900 má už český národ svou ryze českou - a vynikající - universitu, má i své Národní muzeum, Akademii věd i umění, Národní divadlo, na něm nezávislý filharmonický orchestr, má svou obrazárnu, umělecké spolky, časopisy a školy; a má tehdy už svého Smetanu a Dvořáka, ba i svého Mánesa, svého Máchu a několik dalších básníků, kteří dovedli v předchozí, ale dotud velmi živé minulosti výsostně promluvit aspoň k jeho vlastnímu vědomí.

V politické oblasti sice tehdy v Čechách ze známých důvodů neskončilo ještě období realismu, ale v naší kultuře nehrál koncem 19. století realismus - podobně jako jinde ve světě - už nijak vedoucí úlohu, pokud ovšem realismem nerozumíme pouhý, třebaš nesmírně těžký boj naší

kultury o dosažení úrovně evropské. Roku 1900 tento "realistický" boj neurčovaly však už proudy politické a národní, nýbrž především úsilí umělecky tvůrčí. Naše hudba, díky Leoši Janáčkovu a v jiné rovině i J. B. Foerstrovi, naše výtvarné umění v důsledku rozhodného vlivu tendencí přicházejících k nám především z Paříže, a o něco později i naše poezie v díle Březinově a Sovově už definitivně skoncovaly s pouhým napodobováním zevní reality a jejích problémů, aby se vnořily do tvůrčích tajů lidské duše.

Co bylo podstatou tohoto vývoje, porozumíme jen ze srovnání s obdobným vývojem kulturně vůdčích evropských národů a se zásadními tehdejšími proudy evropské kultury vůbec.

Bylo by ovšem pošetilé pokoušet se v této souvislosti o nějaký encyklopedický přehled vývoje kultury evropského kontinentu na počátku 20. století. Bližší se konec tohoto století však už nám dnes umožňuje vymežit několik silokřivek, které jsou jakýmsi geometrickým obrazcem hlavních tvůrčích sil, jež se kolem roku 1900 v Evropě střetávaly - někdy mírumilovně, jindy v ostré kontradikci, ale vždy s opravdovostí tvůrčího záměru.

Domnívám se, že začátkem 20. století bylo už všude v Evropě zřejmé, že literární či umělecká revoluce není pouhým odleskem změny umělecké morfologie, nýbrž novým a v umění vždy tajemným *splynutím tvaru a fantazie*; nebo chceme-li: novým splynutím slov, zvuků a formové výtvarné řeči se zmíněným už tvůrčím záměrem, jenž není ničím jiným než obrazem imaginace živého myšlení nepokojného, ale vždy kreativního ducha, jenž se ve svém úsilí nemůže zastavit nikdy, tak jako se nikdy nezastaví myšlenkový proud lidské bytosti vůbec a tak jako se nikdy nezastaví stále se měnící svět, k jehož tvárnosti individuální tvůrčí duch neustále přispívá, jsa jím zároveň sám ovlivňován.

Roku 1902 došlo v Paříži k prvnímu provedení Debussyho opery *Pelleas a Melisanda*. Stačí se zaposlouchat do prvních dvaceti taktů její předehry, abychom pochopili, jak se i v tak zvané impresionistické hudbě střetává skutečné s neskutečným, něžná a skoro snově podvědomá poezie s hledáním nově se rodícího světa; tvar a sen se tu spojují v jedno - zevní formový projev, jediný, jímž se až dotud umělci "antikváři" ve svých popisech zabývali, nyní splývá s tvarem tvůrčí myšlenky. Od této chvíle budou proto historikové literatury, umění a hudby oprávněni mluvit o vlastním literárním, výtvarném a hudebním *myšlení*. Už začátkem století se o tom - třeba trochu mnohomluvně - rozepsal italský estetik, filozof a kritik Benedetto Croce, a český historik umění na vídeňské universitě Max Dvořák se brzy nato pokusil dát této koncepci formulaci přesnější, tak jako ji později přímo na universitách českých zemí vymezí F. X. Šalda pro oblast poezie a Vladimír Helfert pro oblast hudby.

A to, co tak geniálně dokazuje Debussy ve své hudbě, se brzo projeví i v západní literatuře a v západním umění výtvarném. Sotva třicetiletý Marcel Proust se už r. 1901 neobává ve své dnes slavné studii prohlásit, že Sainte-Beuve, do té doby nedotknutelná postava francouzské literární kritiky, není vůbec schopen odkrýt ono tajemné já, které spisovatele povyšuje na piedestal básníka, že není schopen vidět víc než skořápku, která skrývá skutečnou podstatu literárního myšlení. Proust se tak stává v očích dnešní kritiky klasikem moderní literatury a zdaleka už ne pouhým, byť i geniálním analyzátozem odumírající společnosti století minulého. Neboť ve svém "hledání ztraceného času" hledá Proust člo- věka času nového, *uvědoměle* spojujícího afekt a intelekt, či - smím-li opakovat svou dřívější myšlenku - fantazii a tvar. To postřehl už Paul Valéry, narozený téhož roku jako Proust, který dovedl odhadnout, že jeho velký vrstevník se sice zmocňuje poznatelné skutečnosti analýzou svého vlastního ducha, že mu však tato skutečnost nikdy neuniká. Ostatně ani Paul Valéry sám, tak dobře znalý všech rafinovaností minulosti, nikdy neztrácí smysl pro křišťálovou čistotu nového *racionálně-klasického myšlení*. Umění Josefa Palivce, skvělého českého překladatele díla tohoto největšího básníka první třetiny našeho století, by samo stačilo k průkazu oné skutečnosti.

Ani v oblastech výtvarného umění tomu nebylo v té době ve Francii jinak. Po rozchodu impresionistů se tak zvaní fauvisté pokusí na krátký čas rozvířenou silou barvy skoncovat s neurčitostí výrazu konce století. Avšak k fauvistům patří i Cézanne a dokonce i Braque, jenž od svého setkání s Picassem (1908) a spolu s ním formuloval základy nové gramatiky výtvarného projevu. Jeho analytické úsilí povede později až k surrealismu. Ale i tu jde především o nalezení nového tvaru splývajícího s tvůrčí myšlenkou.

To vše se však už odehrává v době, kdy na poli tvorby hudební se Ravel, Falla a především Igor Stravinský a Béla Bartók proboujovávají přes dokonalé zvládnutí a dokonalou stylizaci folklóru, ale mnohdy i v přímém rozporu s ním až k novému klasicismu, který ovládne hudební myšlení v podstatě až do druhé světové války a je částečně obdobou literárního a výtvarného surrealismu.

Mezitím došlo k jiné revoluci, tentokrát na východ od Rýna. Není možno se zde zabývat otázkou, proč tato nová revoluce, kterou zjednodušeně nazýváme *revolucí expresionistickou* a která směřovala k proniknutí do *nejhlubší podstaty tvůrčího dění*, se odehrála především ve světě germánském, ač její největší postavou byl Slovan - Vasilij Kandinský - podobně jako jiný Slovan - Igor Stravinský - jí byl v hudební škole pařížské, jež ve stejné době usilovala o *nový tvarový řád*. Drážďany, Mnichov a Berlín se staly od r. 1905 velikými středisky hnutí za vyjádření pravé podstaty tvůrčího bytí. Na Dunaji se k nim brzy připojila

Vídeň. Gustav Freud a Arnold Schönberg se tam pokusili sestoupit do samých "hlubin noci", a druhý z nich vytvořil v oblasti hudby dokonce zcela novou gramatiku uměleckého výrazu. Šlo mu však přitom jen o nový hudební tvar? Odpověď je naprosto negativní. V dopise, který napsal kolem r. 1925 (kdy jeho nový gramatický systém hudební řeči byl již zcela vypracován) píše primářiovi vynikajícího Kolischova kvarteta, které připravovalo premiéru jeho III. smyčcového kvartetu: "Až na jedinou výjimku jsi objevil v mém díle skutečně jeho základní dramatickou řadu. Ale mým úmyslem nebylo vytvářet 'řady', nýbrž estetické hodnoty, jež jsou odrazem mého hudebního myšlení. Dodekafonická řada a všechny její obraty jsou jen kostrou, o kterou se moje hudební myšlení opírá, tak jako se kdysi tvůrci gregoriánského chorálu opírali o systém modální a jejich pokračovatelé o systém tonální." Zpočátku tu ovšem muselo dojít k ostrému střetnutí s neoklasicismem pařížským vedeným Igorem Stravinským, a dokonce ještě za války se oba tvůrci skladatelé ani ve svém kalifornském exilu téměř nestýkali. A přece počátkem druhé poloviny století obě základní školy hudby 20. století se i ve svém tvarovém hledání sblížily, protože obě směřovaly v podstatě ke stejnému estetickému ideálu.

V oblasti výtvarného umění probíhal vývoj daleko složitěji. U kolébky neúprosného a mnohdy až hrůzně drsného expresionismu stál už symbolista Edvard Munch, který důrazně ovlivnil jeho představitele sdružené od r. 1905 kolem skupiny *Die Brücke*, stejně jako osamělého, ale originálního Oskara Kokoschku a konečně i skupinu expresionistů mnichovských, z nichž se pod vedením Kandinského ustavuje skupina *Der blaue Reiter*, která dá podnět ke vzniku umění abstraktního. I když se na zrodu tohoto umění od samého jeho začátku podstatně podílel Francouz Robert Delaunay a v Paříži už dlouho usedlý český malíř František Kupka, nelze prvenství upřít Kandinskému a jeho mnichovským německým druhům. Avšak s nástupem nacismu Kandinsky odchází do Paříže, kde zůstane až do své smrti. Tam se sice od dvacátých let významně uplatňuje zcela jinak orientovaný surrealismus, ale po druhé světové válce dojde i v této západní metropoli k zvednutí obrovské vlny abstraktního umění, která na dvě desetiletí ovládne vše, co bude mít v malířství a sochařství nějakou hodnotu. Těžisko tohoto hnutí zůstane pak v Paříži, podobně jako i v hudbě se stane nyní už Paříž vlastním domovem postserialismu, navazujícího na Schönbergovu, Bergovu a Weberovu vídeňskou školu.

Celý vzdělaný svět oslavuje letos pražského rodáka Franze Kafku. I on vyrostl z germánského expresionismu - vždyť Buddenbrokové Thomase Manna byli napsáni sotva deset let před Kafkovým Procesem. Kafka sám je dosud nejdiskutovanějším autorem 20. století. Mnohonásobný výklad podivuhodného dědictví, které odkázal světové literatuře

po stránce formální i obsahové a jež oťrásl i většinou moderní produkce divadelní, má však přece jen jednoho společného jmenovatele; a tím je introspektivní ponor do duše, ba přímo existence člověka a jejího smyslu, jehož otcem byl ovšem i Marcel Proust.

Myšlení literární, výtvarné a hudební probíhalo v Evropě tedy až do nástupu nacismu po dvou vlastních kolejkách, jež však - a do jisté míry právě v souvislosti s blížícími se apokalyptickými hrůzami poloviny století - počaly hledat spásnou syntézu v *adaptaci formy tvůrčího záměru*, která už neinspirovala objektivní realitou, nýbrž vlastním, hlubokým, ale i přísně uváženým umělcovým prožitkem. Umění tak konečně dostalo svůj vlastní status, jemuž musel odpovídat - máme-li znovu užít Focillonovy terminologie - i vlastní život jeho tvarů. Avšak nalezlo i cestu k nové duchovnosti, k odkrytí nového mýtu a k nové víře lidského ducha v hodnoty přesahující meze našeho omezeného poznání. A protože zničením nacismu hrůzy tohoto světa bohužel nezmizely, nezbyvá než doufat, že umění svou novou duchovní a spásnou cestu neopustí, aby spolupřispělo k očistění života moderního lidstva.

Vraťme se tedy nyní k úvaze o postoji, který v tomto podivuhodném vývoji zaujala kultura česká - přes všechna úskalí, jimiž musela a dosud musí procházet.

Do první světové války sledovala naše kultura v evropském kontextu pochopitelně cesty kultury německo-rakouské. Nejnápadněji se to snad projevovalo v *hudbě*, která od dob Smetanových a Dvořákových dosahovala skoro už tradičně v naší kultuře úroveň nejvyšší. Ani *J. B. Foerster*, který prožil řadu let v blízkosti Gustava Mahlera a po jeho smrti ještě dalších osm let v Mahlerově Vídni, ale ani mladší *Otakar Osrčíl* se nedovedli vymanit z pozdněromantického polytonálního myšlení, jež mělo své základy v Mahlerových expresionistických vizích; Dvořákoví žáci *Josef Suk* a *Vítězslav Novák* pak přizpůsobovali tento rukopis v duchu doznívajícího romantismu odkazu svého velkého učitele.

A přece souběžně s oním sice vysoce kvalitním, ale poněkud epigonským projevem na sebe u nás už tehdy upozornil skladatel vysoce originální, jenž se - ač sám jen ojedinele opouštěl svou rodnou Moravu - měl brzo stát jednou z největších postav našich moderních kulturních dějin, pohlížíme-li na ně z hlediska jejich přínosu kulturním dějinám světovým. Byl to *Leoš Janáček*, který už téměř před sto lety se svými objevy v oblasti lidové hudby stal prorockým předchůdcem Bély Bartóka, jednoho z největších skladatelů první poloviny našeho století. Svým hlubokým lidským soucítím s člověkem trpícím a svou láskou k člověku vůbec se Janáček na výsost čestně zařadil i po bok velkých expresionistů vídeňských. Učinil tak však - a to je jeho největší zásluha - zcela vlastní

cestou rapsodických nápěvků, které výstižně vyjadřují mnohdy poněkud kaskádovité myšlení českého člověka. Bylo by jistě možno nalézt u Janáčka některé souvislosti s řečí ruského skladatele M. P. Musorgského. Je však pro Čecha opravdu hanbou hlásit se k sounáležitosti slovan-ské? Tím spíš, že u Janáčka - ať už jde o jeho Kvartet z podnětu Tolstého Kreutzerovy sonáty, nebo o opery Káťa Kabanová a Zápisky z mrtvého domu či o Glagolskou mši - nelze nikdy mluvit o blouznivém sklonu k jakémusi romantickému panslavismu nebo dokonce k rodícímu se novodobému sovětskému barbarství. A nejsou obě poslední jmenovaná díla jakýmsi komentářem bída, ale doufejme i prorocím budoucí očisty našeho národního osudu? Janáčekův pokus o osobité vyřešení problému vztahu myšlenky a formy je o to obdivuhodnější, že sám byl jen o třináct let mladší než Dvořák a patřil tedy generačně vlastně ještě století devatenáctému. Svou tvorbou náleží však už plně století našemu, kdy také vytvořil svá největší díla.

Po Janáčkovi se v druhé čtvrti našeho století objevily ještě dvě či tři další významné skladatelské osobnosti: *Alois Hába*, expresionista, který se nebál opustit tradiční základnu tonální hudby, aby nakonec ve svých "atematických" skladbách přistoupil k rozpůlení dosavadní zvukové palety; *Bohuslav Martinů*, skladatel neoklasického zaměření, jímž ho poznamenal dlouholetý pobyt v Paříži, který však nikdy nedovedl zapomenout na rodnou zem; *Pavel Bořkovec*, jenž vyšel z polytonality, aby dospěl k atonalitě a neoklasicismu a nakonec konvertoval k hluboké víře v zásvětno. Každý z nich přinesl něco nového stejně jako mladší *Kabeláč*, *Slavický*, *Hanuš*, *Eben* a *Klusák*, jejichž působení už nepatří do časově vymezeného rámce této úvahy; a přece se nemohu ubránit dojmu, že tito nejstatečnější čeští skladatelé druhé, pro náš národ tak tragické poloviny století, bez výhrad věřili a věří v konečné vítězství nefalšované krásy, ale i mravnosti a pravdy; protože všichni hluboce věřili a věří v Boha, toho pravého Boha, jemuž jedině se máme klanět, jak napsal Šalda několik měsíců před smrtí v posledním čísle svého zápisníku...

Ve výtvarném umění byla u nás na přelomu století situace poněkud odlišná. I tu sice ještě doznávaly vlivy pozdně romantické a neorenesanční "generace Národního divadla", avšak řada mladých výtvarníků se rozjela už před r. 1900 do Francie, jež v té době byla bezesporu jedinou vlastní nových tvůrčích tendencí. Za malou desítku let se tam zaskvěje hvězda první velikosti opočenský rodák *František Kupka*, jenž bude rychle patřit celé Evropě. Dnes už patří celému světu. Ale již řadu let před ním zakotvil na dost dlouhou dobu v Paříži mladý český sochař *František Bílek*, aby do svého nitra vsál její symbolistní opar, určovaný

především Odilonem Redonem, aniž se však vzdal mystického zahloubání, jež v té době bylo stále ještě vlastní té části českého národa, která neztratila kontakt s dávným odkazem Jednoty bratrské. V ztvárnění svého duchovního poselství se v gradaci svých plasticky bohatých a výrazově tajemných gest Bílek zcela rozešel s dřívější českou statutárně pojatou skulpturou neoklasickou. Dostalo se mu proto uznání nejen v Paříži, nýbrž i ve Vídni a v Německu; škoda, že v pozdější své tvorbě ztratil s novými proudy moderního sochařství téměř všechny kontakty.

R. 1885 na sebe upozorňuje v Paříži *Alfons Mucha*, afišista divadla Sára Bernhardtové, který bude vždy řazen mezi nejvýznamnější výtvarníky secesní orientace. Prošel však nejen školou pařížskou, nýbrž i vídeňskou, která byla pro evropskou secesi stejně směřodatná.

Ale i doma žijící výtvarníci se rychle seznamují se světovými uměleckými proudy. Už r. 1898 začínají v Praze vycházet světově zaměřené *Volné směry* jako orgán průbojného spolku *Mánes*; jejich mladým redaktorem není nikdo jiný než největší pozdější český kritik F. X. Šalda.

Impresionismus se k nám sice dostal v díle Slavíčkové se značným zpožděním (stejně jako tomu bylo v Německu), ač už r. 1902 byla v Praze uspořádána výstava sochaře Augusta Rodina jako představitele této francouzské tendence. I velká výstava Edvarda Muncha (1905) hluboce zapůsobila na tehdejší české výtvarníky, mající vždy větší sklon k expresi. V letech 1907-1908 se představuje pražské veřejnosti domácí, nyní už v podstatě expresionistická skupina *Osma*, na jejíž odkaz naváže o několik let později skupina *Tvrdošíjných*, založená lyricky a mnohdy přímo mysticky zahloubaným *Janem Zrzavým*. Nejvýznamnějším příslušníkem tohoto směru byl však o něco starší *Jan Preisler*, jehož dílo je nejryzejším ztělesněním melancholického symbolismu s příděchem českého romantismu. Přesto neztratil tento umělec nikdy smysl pro stavební řád. Už r. 1907 se mu dostalo významného uznání v Itálii, později v Německu ba i ve Spojených státech. Dnes je jeho význam po zásluze stále více uznáván na světovém fóru.

Vlna revolučního kubismu se u nás objevila - tentokrát opět jako poselství Paříže - už kolem r. 1910 v díle *Emila Filly* a *Antonína Procházky*, kteří ostatně též vyšli z expresionistického koloritu. Avšak malíř *Bohumil Kubišta* a sochař *Oto Gutfreund* - oba strávili dva roky v Paříži brzy po historickém setkání Picassa s Braquem (1908) - vytvořili díla, jejichž přínos světovému vývoji kubismu je dnes mimo diskusi.

Františka Kupky, žijícího jako Mucha už od r. 1895 v Paříži, se kubismus dotkl jen okrajově v řešení některých geometrických problémů při hledání podstaty umělecké tvorby, kterou r. 1911 s konečnou platností našel v abstrakci. Kupka se tak stal spolu s velkým francouzským malířem Robertem Delaunayem zakladatelem pařížské větve abstraktního umění, pro jejíž úsilí Apollinaire vynalezl slovo "orfismus". I v čele

mnichovské, jen o málo starší větve malířské abstrakce stál slovanský malíř Kandinsky (o němž jsme se už zmiňovali), jakoby se odtažité myšlení nemohlo zrodit v jiné než v slovansky hloubavé duši. Kupka sám slohově vyšel z prolnutí tří tendencí, které se koncem 19. století střetly v podivuhodné symbióze: francouzského impresionismu, vídeňské secese a severského (ale též pařížského) symbolismu. Všechny tyto směry se svým způsobem odrážejí i v jeho abstraktním díle. Z impresionismu si odnesl smysl pro světlo, ze secese tvůrčí záměr lineárního řešení problému a ze symbolismu snahu o vyjádření myšlenky výmluvným znakem. Jeho díla jsou už před první světovou válkou jakýmsi "návratem k Bachovi", k němuž sám Stravinsky dospěje ve vlastní oblasti tvorby hudby o celých deset let později. V tom vidím velkorysý Kupkův přínos snaze o přesné tvarové vyjádření prožitku. Že tu i barva hrála podstatnou úlohu, je samozřejmé. Jedno z jeho nejkrásnějších děl se jmenuje *Katedrála*; je dnes v soukromém českém exilovém majetku. Dodejme, že v první válce bojoval Kupka v čsl. legiích ve Francii a že po r. 1948 se už do zmrzačené české vlasti nikdy nevrátil. Když v padesátých letech došlo na Západě k renesanci abstraktního umění, dostalo se dílu českého umělce světového uznání; tragikou bylo, že pokus o tuto renesanci v Čechách byl v zárodku zmařen a Kupkova díla, která kdysi zakoupil prezident Beneš pro Národní galerii, ležela víc než patnáct let v jejích depozitářích...

Není mi bohužel možno rozepisovat se zde o úspěších, kterých české výtvarné umění dosáhlo i v letech pozdějších, za naší první republiky. Podobně jako v hudbě, nebyly to ani zde, především v oblasti malby, úspěchy malé. Už před Bretonovým Manifestem surrealismu (1924) se v pražském Devětsílu soustředili avantgardní umělci pod vedením kritika Karla Teigehe, zakladatele tzv. poetismu, jenž r. 1934 splyne s Pražskou surrealistickou skupinou. Jeho představitelům, *Františku Muzikovi*, *Jindřichu Štyrskému*, malířce *Toyen*, především však v Paříži usedlém *Josefu Šimovi* se dostane i celoevropských úspěchů. Ani z jejich díla však nikdy nevymizí ohlas české noty, od nástupu nacismu v sousedním Německu plně úzkosti; většina těchto malířů se z oné úzkosti vykupuje hledáním pevné konstrukce obrazu. Na jejich různé pokusy naváže po válce mnohý z výtvarníků dalších generací, mezi nimi i *Jiří Kolář*, básník, ale též konstruktivista umných koláží, jenž dnes žije v emigraci stejně jako sochař *Jiří Koblasa*, který s předčasně zemřelým malířem *Mikulášem Medkem* r. 1965 konečně dokázal prosadit proti omezené "estetice" režimu abstraktní poezii mýtických a často i mystických vizí.

České literatury začátku století, jež má své vlastní povolání historiky, teoretiky a kritiky, se chci v těchto souvislostech dotknout jen zcela běž-

ně. A to tím spíš, že její kvalita tkví především v poezii; avšak básnická díla jsou téměř nepřeložitelná, takže jejich souměřitelnost s obdobnou produkcí jiných kultur má jen hodnotu velmi relativní. Nadto se mezi českými básníky počátku našeho století výrazně uplatňují především dva realisté, *J. S. Machar* a *Petr Bezruč*, jejichž dílo, byť bylo v domácím prostředí sebevýznamnější, je silně poznamenáno zacílením národně-politickým. Oba básníci však nalézají rovnocennou protiváhu v tvorbě *Antonína Sova* a *Otakara Březiny*, největších českých symbolistů. Literární zaměření všech českých básníků této orientace je (tak jako tomu předtím bylo u Jaroslava Vrchlického, blízkého pařížským parnassistům) značně příbuzné snahám symbolistů francouzských, s nimiž společně milovali Baudelaira, Verlaina a Rimbauda; avšak nikdo z nich u nás, ani sám Sova nebo Březina, nedovedl překonat pocit soustavného potlačování svobodného života ve vlastní nesvobodné zemi. V Paříži šlo symbolistům o jakýsi protest proti staré civilizaci, příliš vetché, ne-li přímo omšelé, protest, k němuž se pojil pocit nechuti plynoucí z přílišné přesycenosti všemi rafinovanostmi života. I Sova "zlomená duše" opovrhne klamnými a často i pokrytecky uplatňovanými hodnotami soudobého života, zároveň se však utíká do snů o příštím bratrství lidí - zatím co Březina hledá záchranu v nadpozemských hodnotách své víry a své mysticky založené duše. Antonín Sova se sice ve svém lyricky chvějivém, nervózním a pateticky vášnivém verši dovedl vymanit z dogmat klasické poetiky a ukázat tak cestu celé české moderní škole básnické; přesto si však zaslouží obdivu především pro svůj hluboce lidský cit, jenž je odrazem jeho básnického myšlení i jeho ušlechtilého ducha. V tom se Sova setkává s Otakarem Březinou, který hledá rovněž v konečném bratrství lidstva vítězství všeho úsilí o spravedlnost a zmaření úzkosti či touhy po "vzdálených dálkách". Březinova filosofie je složitým amalgámem starých myšlenek budhistických, Plotinova neoplatonismu, mysticismu středověkého křesťanství i pozitivních výbojů moderní vědy. Básník se vyjadřuje vynikajícím volným veršem, jenž je spíš rytmickou prózou. Leckdy se i on blíží francouzským symbolistům, ale jeho inspirační zdroj je jiného druhu. Svým spěním ke konečnému vykoupení se přímo dotýká hodnot vesmírných. Tak se stává tento největší český básník světovým. Kdyby byl náležel některému z velkých národů této planety, byl by uznán i za jednu z jejích největších postav. Osud však chtěl, aby se stal svědomím vlastního národa. A nám dnes nezbývá než věřit a doufat, že se stane i jeho prorokem. Po všech těch hrůzách, jež nám byly souzeny v tomto století, bude nám výpověď těchto proroků víc než třeba. Tím spíš, že Březinova vesmírná poezie překonává ve smyslu křesťanského obcování svatých rozdíly generací a věků...

Bylo by třeba se zamyslet nad pronikavou, třebaž přísnou studií o smyslu české literatury, kterou už před padesáti lety napsal Arne No-

vák, ale která by si zasloužila i dnes nového vydání, abychom pochopili, proč se ani Viktoru Dykovi, ani Karlu Tomanovi, ani Otakaru Theerovi nebo Otokaru Fischerovi, básníkům generace prvních let našeho století, nedostalo uznání světového. A proč se tohoto uznání už vůbec nedostalo až do první světové války (ba - až na několik, mnohdy ostatně sporných výjimek - ani po ní) naší próze. Nechybí jí snad smysl pro tragiku ve svém přílišném ulpívání na plochem historicismu patriotického nadšení? Není obrazem příliš praktického, utilitaristického (později se bude říkat "pragmatického") zaměření českého člověka, jen zřídka schopného povznést se nad všednost denního života? Nevyjadřuje snad česká próza ustavičné, ale jen málo tvůrčí oscilování našeho národa mezi germánstvím a ostatními vlivy, slovanské nevyjímajíc, třeba se snaží touto nerozhodností uchovat si jakousi svou identitu? Není a nebyla neschopná pochopit skutečnou podstatu kultury starého Řecka ba i starého Říma, a v jiné rovině skutečnou podstatu židovství ba i křesťanství?

Otokar Fischer kdysi napsal, že jeho a tedy i naším místem je rozcestí; že osud nás zbavil možnosti rozletu a že podstatou našeho ducha je nestálost. Je to tvrdá kritika, je však zvlášť dnes nutno se nad ní hluboce zamyslet. Zvykli jsme si v poslední době často opakovat, že jsme převzali latinský ritus křesťanství a že proto nemáme nic společného s Východem, že patříme jen a jen Západu. Je na tom mnoho pravdy, zejména v souvislosti s geopolitickou terminologií, kterou si vymysleli pováleční žurnalisté. Ale není to pravda celá. Patrony Evropy jsou dnes už nejen svatý Benedikt, ale i svatý Cyril a Metoděj. A byl to Metoděj, který pokřtil - podle výhodního ritu - knížete Bořivoje. A i když nepoužíváme písmo odvozeného z řecké abecedy, nepatříme přece jen svou krví k slovanství? I Šalda se mýlil, když mluvil o našem gotickém malířství jako o projevu kultury výlučně západní; protože toto malířství k nám přišlo z Itálie, kam se však dostalo z Byzance. A upírá dnes kdo Ravenně, ba třeba i v Benátkách nebo v Sieně krásu starému umění byzantskému? Neměli bychom tedy i my být spíš prvními představiteli západní kultury mezi Slovany nebo prvními Slovany mezi národy západními, jak to Jan Pavel II. nedávno uložil lidem své vlastní země? Tím spíš, že kulturní život všech slovanských národů je dnes znetvořován ideologií krutého a nevzdělaného režimu!

Často se v našem exilu dnes zesměšňuje (ostatně jistě mylná) "teorie mostu", kterým jsme prý měli být mezi Západem a Východem. To ovšem byla teorie politická, tedy dočasná; v rámci kulturním ji však do písmene (ačkoliv rovněž už před padesáti lety) převzal i sám Šalda, který si přál, aby naše kultura byla kulturou "středu". Při vši úctě k Šaldovi se domnívám, že i tentokrát se velký český myslitel a kritik mýlil. Nic není horšího než střed, který se často stává jen pouhým paběrkováním z obou či několika stran. Něco zcela jiného je však univerzalita,

světovost, která ovšem nikdy nemůže být homogenním kvádrem, nýbrž součtem toho nejlepšího, čím všichni lidé a všechny národy tohoto světa mohou přispět k jeho štěstí. A také k jeho kráse. Je-li krása cílem umění, tedy i cílem umění českého, pak toto musí být uměním světovým v plném slova smyslu. Naše umění se o to leckdy snažilo a v díle některých jednotlivců toho i dosáhlo. V budoucnu by to mělo být jeho posláním a jeho úkolem absoiutním. Ve vši mravnosti a čistotě.

Naše vyhlídky do budoucna

Jaroslav Krejčí - universita Lancaster

(Článek otiskujeme v původně napsané verzi. Při přednesu autor text podstatně zkrátil a rozvinul další úvahy, které budou otištěny v příštím čísle Proměn, věnovaném problémům naší civilizace.)

Připadl mi nejtěžší úkol: pohled do budoucnosti. Máme naději, že se něco podstatného na postavení naší vlasti v dohledné době změní? Podobnou otázku si kladli naši předkové po Bílé Hoře. Čekali dosti dlouho: na náboženskou toleranci 160 let, na obrození národní kultury přes 200 let, na vzkříšení politického života 250 let a na obnovení státní nezávislosti 300 let. Máme před sebou podobnou perspektivu? Budeme taky tentokrát muset čekat jako tehdy, až se změní civilizační konstelace Evropy, až ideová výlučnost a nesnášenlivost vládců našich zemí ustoupí nějakým novým kulturním proudům s převahou osvícenství, tolerance a respektování osobních svobod?

Domnívám se, že tentokrát bude vývoj rychlejší a pokusím se vyložit proč. Na rozdíl od našeho úpadku 17. a 18. století, z něhož jsme se vymanili s pomocí značně změněné situace v západní Evropě, musíme teď na sklonku století dvacátého vzít v úvahu situaci v celosvětovém měřítku. Celý svět se stal jednou arénou, arénou politického a ideového zápasu. To, co Masaryk viděl zjednodušeně jako zápas demokracie s teokracií, se změnilo v konfrontaci demokracie s totalitarismem, a to na dvou frontách: jejich časový průběh se měnil v rychlém sledu. Vyřazení nacismu a fašismu posílilo komunismus. Rozšíření komunismu na

zhruba třetinu lidstva vedlo k jeho rozštěpení na tři varianty, z nichž každá hledá spojence mimo komunistický svět. Mezitím demokratické velmoci západní Evropy ztratily své koloniální panství a Spojeným státům se nepodařilo vyplnit mocenské vakuum vzniklé vyřazením těchto velmocí z ovládnutí tzv. třetího světa.

Mír, který byl po druhé světové válce etablován, je mírem vojenské rovnováhy Spojených států a jejich stoupců na jedné straně a Sovětským svazem a jeho satelity na straně druhé. Jsme přesvědčeni, že zachování míru mezi těmito bloky vyplývá více z oboustranného strachu před ničivými účinky nukleárních zbraní než z jiných úvah. Tato *Pax Atomica* však platí jen mezi velmocemi a jejich nejbližšími spojenci na hlavní frontě případného střetnutí. Mimo tuto oblast se pořád ve světě někde válčí. Pokud unilateralisté nepřinutí Západ k nukleárnímu odzbrojení, lze očekávat, že válečné konflikty budou více méně omezeny na periferní oblast industrializovaného světa. Příležitostná angažovanost supervelmocí v těchto konfliktech patrně nepřekročí míru únosnou pro zachování rovnováhy sil v případném frontálním střetnutí.

Mezitím však začínají působit jiné okolnosti, které pravděpodobně podstatně změni strukturu sil ve světě. Na světovou arénu nastupují samostatné národy, o nichž jsme se donedávna domnívali, že se více méně nějak zapojí do již existujících světových bloků. Rozpadl se nejen svět komunismu, nýbrž i tzv. svět třetí, od něhož si mnozí slibovali, že bude sledovat euroamerický vzor politického a sociálně ekonomického systému.

Kromě toho váha těch, kteří směřují jinam než k demokracii či komunismu, vzrůstá mnohem víc než potenciál soupeřících bloků. Ideologie, a to nejen světská, nýbrž i náboženská, ještě více vyhrcoje etnické protiklady. A to vše se děje za rychle se měnících okolností daných vývojem techniky, vyčerpátností přírodních zdrojů s demografickými trendy. Dohledné meze ekonomického růstu a populační exploze třetího světa jsou hlavními faktory měnící se situace.

Pozornost veřejnosti je většinou soustředěna na celkovou relaci těchto faktorů, méně již na jejich kvantitativní a kvalitativní strukturu. Domnívám se, že právě z těchto dalekosáhlých strukturálních posunů vyplývá jistá naděje pro československou budoucnost. V soutěži národů a států, jakož i jejich skupenství, rozhoduje jejich početnost, angažovanost a vybavenost. Vybavenost chápou v nejširším slova smyslu, to znamená, že zahrnuje technický, organizační, ekonomický i vojenský potenciál, jakož i hospodářskou a brannou užitečnost přírodního prostředí. Žádný z uvedených tří prvků sám o sobě nestačí. Nedostatek jednoho může však být do značné míry nahrazen přebytkem druhého. Viděli jsme to ve válkách arabsko-izraelských, kde nedostatek početnosti byl více než vyvážen převahou angažovanosti a vybaveností; ve válce ve

Vietnamu, kde převaha angažovanosti byla rozhodující. Něčeho podobného jsme dnes svědky v Afganistanu.

Kromě toho je třeba vzít v úvahu, že všechny tyto tři prvky jsou proměnlivé, což vytváří velké množství možných kombinací. Na nějakou korelaci mezi jednotlivými prvky lze stěží usuzovat, i když zkušenost některých evropských zemí se zdá nasvědčovat souvislosti mezi populačním poklesem a sníženou politickou a nacionální angažovaností (klasický případ je předválečná Francie).

Pro naši úvahu o budoucnosti jsou poměrně nejméně problematické demografické trendy. I když je bereme s rezervou možných změn, nicméně je můžeme učinit východiskem svých úvah, aspoň pokud jde o perspektivu několika desetiletí.

Co je pozoruhodné, a co se sotva změní v dohledné budoucnosti, jsou mimořádně nízké přírůstky obyvatelstva ve vyvinutých zemích svobodného světa a také nízké přírůstky obyvatelstva v evropských zemích Sovětského bloku. Na předělu sedmdesátých a osmdesátých let se populační vzrůst západní a severní Evropy, bašty politické demokracie a sociálního státu, takřka zastavil. Průměrný roční přírůstek jednoho promile je skoro bezvýznamný. Vysoké přírůstky v Irsku a na Islandě (11-12 promile) nemohou tento průměr podstatně ovlivnit. Spojené státy, Kanada, Austrálie, Nový Zéland udržují přírůstky ve výši 7-8 promile ročně, což odpovídá přírůstkům Sovětského svazu a jeho evropských satelitů včetně Československa. Japonsko s 9 promile je zhruba v podobné situaci.

Naproti tomu roční přírůstky v Číně dosahovaly okolo roku 1980 přes všechno restriktivní úsilí vlády 12 promile. V jižní a jihovýchodní Asii byly tyto přírůstky 22 promile, v Latinské Americe 26, v jihozápadní Asii 27 a v Africe 29 promile ročně. Abychom si učinili aspoň přibližnou představu o dosahu těchto rozdílů, uvedu, že při ročním přírůstku jednoho promile se obyvatelstvo dané země zdvojnásobí za zhruba 500 let, při ročním přírůstku 26-27 promile zhruba za 25 let.²

Podle jedné z projekcí statistického úřadu Spojených národů by se mohla světová populace stabilizovat kolem roku 2075, a to na úrovni 12 miliard lidí. Zatímco v roce 1980 připadlo na hlavní partnery světové systémové soutěže a možné konfrontace, tj. Severní Ameriku, Evropu a Sovětský svaz dohromady 23% světové populace, v roce 2075 by podíl takto vymezeného severu klesl na pouhých 10%. I kdybychom nešli tak daleko do budoucna a spokojili se s výhledem do roku 2025, kdy uvedený odhad Spojených Národů předpokládá 9 miliard lidí na zeměkouli, museli bychom nicméně počítat se značným poklesem podílu polarizovaného severu na celkovém obyvatelstvu světa.³

Nedá se však očekávat, že by tento pokles severu zůstal omezen jen na populační aspekt vývoje. V třetím světě můžeme už teď pozorovat zdroj

nových velmocí, z nichž některé vykazují kromě mimořádně vysokých přírůstků obyvatelstva také rychlý růst materiálního vybavení. V sedmdesátých letech měly mimořádně vysoká tempa ekonomického růstu zejména: Brazílie, Jižní Korea a Indonésie. Než i Čína, Turecko, Nigérie a předrevoluční Irán vykazovaly přírůstky národního produktu na jednoho obyvatele vyšší než Spojené státy a Sovětský svaz.⁴

I když většina obyvatelstva těchto nových velmocí může ještě dlouhou dobu trpět nedostatkem, jejich angažovanost v mocenské hře a jejich vojenský potenciál může růst rychleji než životní standard, podobně jako tomu bylo v Sovětském svazu. Nebezpečí jejich vojenského potenciálu bude tím větší, budou-li schopny opatřit si nukleární vyzbrojení. Vzhledem k tomu, že tyto nové velmoci jsou mimo tradiční sféru rovnováhy strachu, možnost nukleárního konfliktu v jejich dosahu je pravděpodobněji než mezi Spojenými státy a Sovětským svazem.

Angažovanost vedení ovšem ještě nemusí znamenat angažovanost národa. Historická zkušenost učí, že nacionalismus a náboženství jsou nejúčinnějšími motivy masové mobilizace. Komunismus má nejlepší šanci tam, kde se může kombinovat s nacionalismem. I když líbáanky těchto dvou -ismů mohou být dočasné (jako tomu bylo např. v Československu), schopnost komunistů nahradit spontánní integraci národa integrací donucovacího aparátu nelze podceňovat.

Některé z nových velmocí mohou navázat na staletou imperiální tradici. Ve skutečnosti se tak již stalo s Vietnamem, který sjednocen a vyzbrojen pod komunistickým vedením dokázal v poměrně krátké době podřídit ostatní země kdysi francouzské Indočíny své hegemonii. Komunistická ideologie přízpusobená podmínkám buddhistické tradice a nesená militarizovaným národem o 54 miliónech lidí (v roce 2000 lze počítat s 81 milióny) je schopná dalšího šíření.⁵

Bude-li Vietnam v tomto směru příliš iniciativní a Sovětský svaz jej bude podporovat, může se konflikt rozšířit takovým způsobem, že nejen další nové velmoci jako Čína, Indonésie (po případě i Indie), nýbrž i Sovětský svaz nezůstanou mimo.

Další potenciální ohnisko konflagrace se světovým dopadem představuje Střední Východ. Dosud je to oblast, kde si vyřizují své účty jednotlivé islámské národy mezi sebou - a příležitostně i s Izraelem, který je novým, mimořádně životným útvarům v této oblasti. V islámském světě samém je to nejen protiklad mezi sunnou a šítou, mezi Araby a Iránci, popřípadě mezi obojími a Turky, ale také rivalita mezi jednotlivými arabskými státy, jejichž tradiční rozdíly kmenové povahy jsou mnohde zdůrazněny rozdíly ideologickými, v nichž běží o různě nuancovanou kombinaci islámského fundamentalismu, kapitalismu a socialismu.

Současný arabský svět mi připadá jako Arábie před Mohamedem. Jednotlivé arabské kmeny tehdy spolu takřka neustále válčily (v pod-

statě se vzájemně okrádaly o ženy a velbloudy) a některé z nich flirtovaly s náboženstvími své palestinské a irácké periferie. Teprve Mohamed pro ně vytvořil nadkmenovou jednotu na náboženském podkladě a dal tak vyšší smysl jejich aspiracím. Co kdyby se nějakému novému Mohamedovi podařilo znovu sjednotit arabský svět a kanalizovat jeho bojové pudy do konfrontace se světem sousedním? I kdyby se tak však nestalo, lidský a vojenský potenciál Turecka, Iránu a Pakistánu vzroste natolik, že přiměje Kreml věnovat více pozornosti jihu než západu. Afghánské dobrodružství Sovětů je snad možno také chápat jako preventivní zásah v tomto směru.

Obrozený islám není však pro Sověty jen vnějším problémem. Jak známo, carské Rusko anektovalo rozsáhlé oblasti s muslimským obyvatelstvem. Bolševická revoluce jim nakrátko otevřela bránu k emancipaci, ale po několika letech alternativního pokusu s národním muslimským komunismem ji opět zavřela na více než sedmero zámků.⁶ Muslimskou jednotu vystřídala principem národnostního rozrůznění do co možná největších detailů, zbavila muslimy literárního kontaktu s ostatním islámským světem nahrazením arabského písma latinkou. Když však toto písmo otevřelo novou možnost kulturního sblížení turkských muslimové přinuceni přejít k azbuce. To z nich však neučinilo ani rusofily ani marxisty. Podle dílčích prací sovětských sociologů je z muslimského obyvatelstva Sovětského svazu 80% praktikujících muslimů, což je obrácený poměr ve srovnání se situací u slovanského obyvatelstva, které podle podobných šetření jen asi z 20% praktikuje pravoslavi. Dokonce i komunističtí funkcionáři muslimských národů prý zachovávají obřizku, svatební obřady a pohřby podle svého náboženství.⁷

Za pouhých 20 let (od roku 1959 do roku 1979) se podíl muslimských národností na celkovém počtu obyvatelstva Svazu zvýšil z 11.6% na 16.4%.⁸ Na přelomu let sedmdesátých a osmdesátých se jejich roční přírůstek blížil 30 promile, zatímco přírůstek ruského obyvatelstva činil jen 7 promile. I když předpokládáme, že přírůstky muslimů budou klesat podobně jako přírůstky ruského obyvatelstva, můžeme odhadnout, že někdy v polovině 21. století se počet příslušníků muslimských národností vyrovná počtu všech tří hlavních slovanských národů, tj. Rusů, Ukrajinců a Bělorusů. Mezitím Turecko a Irán mohou mít každý skoro stejný počet obyvatel jako bude v Sovětském svazu Rusů. A pro Čínu, která vnímá sovětskou hrozbu citlivěji než mnozí na Západě, bude výhodné podpořit aspirace národů Středního Východu.

Zůstane za těchto okolností Kreml stejně neústupný na všech svých frontách? Nahlédne, že nebezpečí pro něj nepramení z kapitalistického Západu, nýbrž z kdysi polokoloniálního Jihu? Bude Československo schopno takto změněné situace využít?

K této otázce se ještě vrátíme. Mezitím bych ještě rád doložil, že i vývoj v Evropě a v Severní Americe by pravděpodobně přispěl ke změně sovětské orientace. Západní Evropa sama se svou takřka stacionární populací a s poklesem angažovanosti v systémové konfrontaci se stává váhavým spojencem Spojených států. V mnoha zemích není o zahraniční politice potřebný konsensus. Pozoruhodné přitom je, že tento pokles vitality, demografické i národně politické, je zvláště zřetelný u Němců, kteří dosud slouží sovětské propagandě jako největší strašák. Sovětská politika posledních let však nasvědčuje tomu, že sám Kreml toto strašení Němci nebere vážně. Vždyť i ty hrstky neonacistů, které se tu a tam začínají objevovat, hrají hlavně na protiamerickou strunu. Pro lid, v němž úcta k autoritě a obdiv síly jsou stále živé, má, jak se zdá, větší apel tvrdá linie Sovětského svazu než pluralitní kaleidoskop přístupů, jimiž se vyznačuje Západ.

Ve Spojených státech samotných dochází rovněž k podstatným etnickým přesunům. Nejde ani tak o poměr černých a bílých Američanů; přes větší přirozené přírůstky černého obyvatelstva zůstává tento poměr v důsledku imigrace z Evropy zhruba konstantní. Co však podstatně začalo měnit etnickou strukturu Spojených států, je vzrůst obyvatelstva hispánsko-amerického původu. Mezi roky 1969 a 1980 vzrostl jejich podíl ze čtyř a půl procenta na šest a půl procenta. Jsou to většinou přistěhovalci do států, které byly před 140 lety součástí Mexika. V Kalifornii bylo v roce 1980 20% a v Novém Mexiku 37% španělsky mluvících obyvatel.⁹

Na předělu sedmdesátých a osmdesátých let byly přirozené přírůstky bílých Američanů 6 promile, černých Američanů 15 promile a Hispano-Američanů podle země svého původu 17 až 31 promile ročně. V letech 1961-79 bylo z celkového počtu přistěhovalců do Spojených států, podtrhuji legálních přistěhovalců, 40% z Latinské Ameriky a Karibské oblasti. Celá tato oblast má už teď o 50% víc obyvatel než Amerika severní (tj. USA a Kanada). Odhaduje se, že Mexiko samo bude mít v roce 2000 polovinu počtu obyvatel jako budou mít Spojené státy.

To však je jen jedna stránka situace. Na jih od Mexika, jehož poměrná stabilita se zdá být plodem institucionalizované revoluční tradice, je vroucí kotel "parazitismu a subverze".¹⁰ Rasové, ideologické a třídní rozdíly, akcentované mimořádnou intenzitou vykořisťování a vládní represe, vytvořily ve většině států Latinské Ameriky stav stálého napětí. I ty státy, kterým se na počátku tohoto století podařilo vytvořit demokratické instituce schopné regulovat vnitřní konflikty - jako zejména Argentina, Chile a Uruguay - ztratily schopnost rozvíjet svůj politický a sociální systém podle severoamerického nebo západoevropského vzoru. Zvýšený zájem Sovětského svazu o Latinskou Ameriku a neschopnost Spojených států zajistit pro politiku sympatickou jejich systému

postačující masovou základnu, nechává katolickou církev jako jediný kompenzační faktor, který však sám není ušetřen protikladů svého okolí. Dá se předpokládat, že nejen pozornost Sovětského svazu, nýbrž i Spojených států se bude čím dál víc obracet k jihu. A tak se znovu dostáváme ke své klíčové otázce. Bude to mít vliv na naši situaci a jaký? Pochopí naši doma svou příležitost? Pochopí, že je nikdo nepřijde osvobodit, ale že sami musí využít co nejvíce změněné konstelace sil?

Lze sotva pochybovat o tom, že tak jako teď, tak i v budoucnosti bude k dėtante ochotnější Západ než Východ. Dětante však není jen věcí ochoty, nýbrž i nutnosti. Angažovanost Sovětského svazu v Asii může snížit intenzitu dozoru nad evropskými satelity. Zůstanou čeští a slovenští komunisté věrnými nohsledy kremelských pánů? Pokusí se zachovat status quo z vlastní iniciativy? Vznikne v lůně Komunistické strany Československa obrodný proces podobný tomu, který vyústil v roce 1968 v tzv. Pražské jaro? Na tyto otázky si netroufám dát přímou odpověď. Pokusím se však nastínit předpoklady, za nichž by se mohla nějaká ta varianta Pražského jara opakovat.

Domnívám se, že podstatným činitelem společenského vývoje v moderní době jsou výrazné generační změny. Někdy se zdá, že vnuci si lépe rozumí s dědy než s otci, někdy rytmus změny vyžaduje více než jednu generaci. I když tedy tempo generačních změn není zcela určité, lze s ním počítat v rámci časové perspektivy, kterou jsem výše nastínil s ohledem na pravděpodobné změny ve světě.

Generace těch, kteří v Československu prožili obrodný proces, je pod dojmem z hořkého zklamání a z velké části hledá kompenzaci v dosažitelných příjemnostech soukromého života. To vyhovuje režimu, který už ani netrvá na tom, aby se lidé doopravdy, niterně angažovali na jeho straně; stačí mu zpravidla formální projevy loajality a za ty je ochoten tolerovat značný rozsah narušování socialistického ekonomického ethosu soukromým přivlastňováním konzumních výhod. Kult konzumu v jinak spotřebitelsky nedostatkovém hospodářství vytváří rozsáhlé kolbiště, na němž občané, včetně potenciálních odpůrců režimu, plývají časem a energií, takže jim nezbyvá sil na věci vážnější. Režim, kterému jde hlavně o zachování mocenské pozice a struktury, pochopitelně vítá tento přesun občanského zájmu, neboť se tím vytváří poměrně neškodná alternativa politického a ideového zápasu. Nevím, do jaké míry si komunistické vedení uvědomuje demoralizační účinky tohoto vývoje na pilíře své vlastní moci. Ať tak či onak, tato demoralizace poskytuje konzumentské psychóze další možnosti šíření.

Ti, kteří nejsou ochotni spokojit se tímto zájmovým přesunem a kteří trvají na vyšších hodnotách své civilizační tradice, jsou vystaveni šikanování, diskriminaci a pronásledování. Režim by je nejraději buď zkorumpoval nebo vyvezl ze země.

Mezitím přichází na scénu mladá generace, které je vždy více náchylná ke kritice a idealismu než generace starší. Protiklad mezi teorií, kterou učí škola a propagují televize, rozhlas a tisk, a praxí systému, s kterou se setkává každý v denním životě, si přímo říká o kritický postoj. Ať už se přijímají teoretické premisy systému či nikoliv, výsledek je stejný: reálný systém ztratil důvěryhodnost.

Zprávy z domova nasvědčují tomu, že většina mladých hledá východisko v úniku do vlastního skupinového života, s vlastními formami pospolitosti a případně i umělecké tvorby. Vážnější z nich hledají cestu k náboženství: už to není ani mladý Marx, ani Masaryk, ale přímo Ježíš Kristus ať už v podání tradičních církví či v nových formách - jak by řekli naši husitští předkové - oprostěných od "nálezků lidských". Tajně ekumenické bohoslužby mladých, jež nedávno dokumentovala britská televize, jsou něčím, co jsme od silně sekularizovaných Čechů sotva očekávali. Zatímco Chartisté vytrvale a statečně požadují na režimu, aby aspoň své vlastní sliby a prohlášení dodržoval, a nesou proto veškerou tíhu nerovného morálního zápasu na svých bedrech, alternativní, tj. neoficiální, či jak někteří říkají, méně výstižně, "paralelní kultura" hledá své nové formy tvorby a uplatnění. I když toto hledání namnoze vede k pouhým replikám západních módních žánrů, jsou zde slibné náznaky toho, že spirituální život v Československu se nedaří zcela umrtvit.

Tento vývoj má souvislost se životem na Západě. Tam taky rozkvetl konzumerismus nad rozumnou míru. Jenže na rozdíl od zemí za železnou oponou nevytváří onu shánčlivou, absorbující atmosféru jako známe z Československa. Všechno je jen otázkou výdělků. Netřeba čekat ve frontách, netřeba podplácet distribuční činitele, netřeba shánět cizí valuty. Než i tento bezduchý konzumerismus, který se nevyznačuje oněmi sekundárními účinky, jak jsme ukázali výše, neuniká kritice mladé generace. Tady se však rozvíjí široká škála jeho možného odmítnutí, přičemž jiné okolnosti, individuálně psychického rázu, hrají často podstatnou roli: reakce sahá od krajného negativismu a úniku k drogám až po hledání nové spirituality. Pro ni přicházejí v úvahu nejrůznější zdroje. Návrat k fundamentálnímu křesťanství a konverze k některému z orientálních náboženství jsou krajními póly tohoto hledání. A v jejich středu je pořád ještě široká cesta seberealizace v duchu tradičních hodnot západní civilizace, která svým kulturním, politickým i ekonomickým pluralismem poskytuje nevidaně širokou škálu individuálnímu uplatnění.

Někteří badatelé si kladou otázku, zda je v oživeném zájmu o náboženství možno spatřovat projev Sorokinovského cyklu, který tkví ve střídání hodnotových orientací: od fáze s převážně senzuální kulturou k fázi s kulturou převážně ideační a naopak.¹¹ Naskýtá se domněnka, že senzuální vlna zahájená osvícenstvím dosáhla permisivní materialistic-

kou společností svého vrcholu a že pod jejím povrchem už klíčí nová fáze ideačního rázu.

Nemám dost podkladů k tomu, abych mohl dát na tuto otázku uspokojivou odpověď. Mohu však říci, že se mi Československo aspoň v tomto směru zdá být v poměrně příznivější situaci. Konzumerismus tu sice nedosáhl té absolutní výše jako na Západě, zato však občana mnohem více absorboval. Zrůdnost této zájmové orientace je tím zřetelnější. Kromě toho Československo je posud ušetřeno duchovního zmatku, kterému je vystaven západní svět. Obchodníci s Bohem a náboženští šarlatáni, kteří od Kalifornie až po Koreu soutěží s opravdovými projevy spirituální renezance, se v Československu, pokud je mi známo, dosud nevyskytli. Hlavním problémem zde je vládní tlak a občanský cynismus. Režim trvá na kultu svých představitelů, nositelů marx-leninské pravdy, podobným způsobem jako kdysi římský režim trval na kultu svých císařů. Spirituální obroda musela tam i zde hledat útočiště v katakombách.

Občanský cynismus je živěn kultem konzumu, který občanskou energii absorbuje, a kultem Švejka, který ji umrtvuje. Jestliže tyto dva kulty překonáme, jestliže se v Československu vytvoří síť alternativní spirituální kultury, její působení se sotva zastaví před branami komunistické strany. Dosud žádná komunistická strana nedovedla být natrvalo imunní vůči národní tradici, vůči genui loci, vůči spirituálním trendům svého prostředí.

Kromě odkazu Pražského jara jsou tu ještě zkušenosti polské, maďarské a rumunské.

V Polsku byly a jsou tři podstatně odlišné momenty. Za prvé, konzumerismus měl a má mnohem menší uplatnění. Polské hospodářství mu nedává moc příležitosti. Za druhé, katolická církev, populární a vlivná strážkyně národních tradic, udržela v polském lidu vědomí vyšších hodnot; toto vědomí se ještě více upevnilo konfrontací s marx-leninismem, který působí v cizích službách. Za třetí, Polsko neprošlo demoralizačním traumatem trojí kapitulace jako Československo.

Nemyslím, že by polská cesta byla pro Československo schůdná. Těžko si dovedu představit samostatnou akci českého nebo slovenského dělnictva po vzoru polské Solidarity. Nevylučuji však možnost vzniku alternativních kulturně politických ohnisek mimo komunistickou stranu a jí kontrolované organizace. Předpokládám, že na Československo bude spíše působit vzor Maďarska.

Maďarsku bylo dovoleno experimentovat s ekonomickou liberalizací, což otevřelo konzumerismu nový prostor tím, že jeho uspokojení teď více závisí na podmínkách tržního hospodářství. Přestože tato částečná reorientace hospodářského regulativu působí nově problémy (více sociální než ekonomické povahy), její pozitivní účinek lze spatřovat

v tom, že shon po uspokojení spotřeby se více projevuje ve vzrůstu produktivity než v absorpci občanské energie a v korupci distribučních činitelů. To pak uvolňuje prostor i pro jiné občanské iniciativy.

Rumunský model připouští změnu jen v oblasti mezinárodní politiky. I když to zdaleka nestačí, dovedu si představit, že by nějaký ten československý Ceaucescu v situaci, kdy Sovětský svaz bude mít starosti jinde, mohl pro Československo sehrát alespoň část emancipační role.

Cesty jistě mohou být rozličné a vůli nemusíme mít vždycky ve všem shodnou, jistě se však shodneme na tom, že nám jde jak o národní, tak o občanské osvobození. V jakém pořadí se tak stane, bude záviset na podmínkách vývoje. Dozraje k tomu již na samém sklonku tohoto století? Nebo - aby byla zachována tradice našich osudových osmiček - až roku 2018? Nebo snad dokonce až 2038, či 2048? V té době bude mít svět jiné starosti. Mapa jeho politických a mocenských front bude vypadat podstatně jinak. Budeme schopni této situace využít?

II

Európske epicentrum

1987/4 , 1986/1

Poznámky

1. Navazují tady na svou úvahu "Za současnou orientaci filozofie českých dějin". (*Proměny*, XIV, 2, 1977 a *Svědectví*, XV, 57, 1978)
2. Hlavním zdrojem dat je Huw R. Jones, *A Population Geography*, Harper and Row, London, 1981, str. 280-3-
3. Data podle *Facing the Future*, vydala OECD, Paris, 1979.
4. *UN Monthly Statistical Bulletin*.
5. Odhad podle Huw R. Jonese, str. 281.
6. Dokumentární analýzu tohoto zvratu poskytuje A. A. Benningsen and S. E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, The University of Chicago Press, 1979.
7. "The Kremlin's Deep South", in *The Economist*, August 1981, str. 55.
8. Data podle "The All-Union Census of 1979 in the USSR", in *Radio Liberty Research Bulletin*, 107/80, Mnichov, září, 1980.
9. *Statistical Abstract of the U.S., 1981*, U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, Washington, D.C., 1971 a 1981.
10. Tak nazval svou analýzu současné situace v Latinské Americe Stanislav Andreski (*Parasitism and Subversion: the Case of Latin America*, Weidenfeld, London, 1966).
11. P. A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, IV, New York, Bedminster, 1962, zvláště str. 425-6.